

ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

БУГАЙЧУК АНТОН ПАВЛОВИЧ

УДК 329.1/.6:502(477)(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ВПЛИВ ЕКОЛОГІЧНИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ НА ПОЛІТИЧНІ
ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ**

Спеціальність 052 «Політологія»

Галузь знань 05 «Соціальні та поведінкові науки»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Бугайчук А. П.

Науковий керівник: Ярош Ярослав Богданович, доктор політичних наук,
професор

Луцьк – 2024

АНОТАЦІЯ

Бугайчук А.П. Вплив екологічних політичних партій на політичні процеси в Україні. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі знань 05 «Соціальні та поведінкові науки» за спеціальністю 052 «Політологія». – Волинський національний університет імені Лесі Українки.– Волинський національний університет імені Лесі Українки, Луцьк, 2023.

Актуальність дослідження діяльності екологічних політичних партій в Україні і зокрема їх впливу на політичні процеси зумовлена з одного боку тим, що політичні партії цієї ідеологічної групи добилися значного успіху в окремих країнах Західної Європи та на рівні Європейського Союзу загалом, проте їх рівень розвитку в Україні є значно нижчим. Таким чином виникає необхідність встановити, чому певна група політичної партії в одних країнах працює значно успішніше, ніж в інших. Другим чинником є зростаюча актуальність проблем забруднення довкілля та змін клімату як на глобальному, так і на локальному рівні. В Україні чинником погіршення екологічної ситуації є також повномасштабна війна проти Російської Федерації. Все це, на нашу думку, потребує активної діяльності суб'єктів політичного процесу, які можуть запропонувати систему заходів із адаптації до нових умов і пом'якшення антропогенного впливу на довкілля. Тим не менш, на роль лідера у цьому напрямку наразі претендую не стільки екологічні політичні партії, які залишаються маргінальними, скільки профільні державні органи, політичні партії інших ідеологічних напрямків із екологічними аспектами у програмах, а також екологічні громадські організації. Отож, питання неспішності екологічних політичних партій в

Україні в умовах, коли в країні існують значні екологічні проблеми та виклики, також потребує детальнішого вивчення.

Мета дослідження – визначити закономірності та специфіку впливу екологічних політичних партій на політичні процеси в Україні.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять політико-культурний та процесуальний підходи. Також для вивчення діяльності та впливу екологічних партій в Україні застосований порівняльний аналіз на основі партійних «сімей», описаний П. Меєром та К. Мудде.

Для дослідження формування та розвитку екологічних політичних партій в Україні, а також їх методів діяльності та впливу на політичні процеси застосовані історичний, соціологічний, інституційний методи, а також аналіз документів, контент-аналіз публічних заяв та агітаційних матеріалів екологічних політичних партій, а також порівняльний аналіз діяльності різних екологічних політичних партій як в Україні, так і за кордоном.

У роботі досліджено концепцію інвайронменталізму як ідеологію та основу для виникнення та розвитку екологічних політичних партій та Зеленого руху загалом. Встановлено, що існує два підходи до її вивчення. Згідно із першим інвайронменталізм виник щонайпізніше у 1960-х рр. як ідеологічна концепція, що підтримує перехід від індустріального суспільства до постіндустріального із акцентом на екології. Згідно із другим підходом корені інвайронменталізму закладені ще в найдавніші часи, а ключові принципи сформульовані у епоху Просвітництва та під час Індустріальної революції, зокрема в працях Ж.-Ж. Руссо, А. Сміта, Т. Мальтуса, В. Вернадського.

Також проведено аналіз нормативно-правової бази діяльності екологічних політичних партій в Україні, зокрема аспектів Конституції України, Закону «України про політичні партії в Україні», Виборчого кодексу

та екологічного законодавства, які регламентують зокрема діяльність екологічних політичних партій. Встановлено, що ці нормативно-правові акти гарантують екологічним партіям право функціонувати в умовах демократичного політичного режиму, проте в контексті здійснення екологічної політики не надають політичним партіям жодного особливого правового статусу.

Вплив та методи діяльності екологічних політичних партій проаналізовані у системі взаємодії суб'єктів здійснення екологічної політики, зокрема їх спільної роботи із екологічними громадськими організаціями в межах узагальненого суб'єкта «громадськість», чия участь у здійсненні екологічної політики передбачена чинним законодавством. Водночас, попри специфіку екологічних політичних партій, вони не мають жодного особливого правового статусу у порівнянні із іншими партіями, адже ідеологічна спрямованість не впливає на правовий статус. Водночас екологічні політичні партії справді приділяють більше уваги питанням екології та разом з екологічними громадськими організаціями використовують механізми громадської участі, зокрема в межах процедур оцінки впливу на довкілля та стратегічної екологічної оцінки.

В історичному контексті встановлено, що точкою відліку для початку сучасного Зеленого руху на території України можна вважати Чорнобильську катастрофу 26 квітня 1986 р. Те, що зародженню такого руху було спровоковане саме аварією на атомній електростанції, було не унікальним явищем для України. Загалом Зелений рух у країнах Західної Європи походить зокрема із масових протестів проти поширення ядерної зброї та розвитку атомної енергетики. Саме загроза глобального знищення в результаті ядерної війни або виходу із під контролю «мирного атому» була ключовим чинником для виникнення екологічних громадських рухів,

громадських організацій та політичних партій. І навіть станом на січень 2023 р. чимало із них виступають проти розвитку атомної енергетики, хоча питання про її надзвичайну небезпечність та шкідливість є дискусійним.

У 1991 р. була зареєстрована перша і досі найрозвинутіша українська екологічна політична партія – Партія Зелених України. ПЗУ також активно підтримувала здобуття незалежності та перші протести проти забруднення довкілля. Проте вже перші вибори до ВРУ у 1994 р. показали, що ПЗУ не здатна успішно боротися за владу на національному рівні в умовах мажоритарної системи абсолютної більшості, адже в жодному із мажоритарних округів України не могла претендувати на абсолютну більшість голосів виборців.

Тим не менш, вибори до ВРУ 1998 р. стали прикладом єдиного значного електорального успіху екологічної політичних партій. Тоді ПЗУ вдалося отримати 5,43% голосів у багатомандатному окрузі, що конвертуватися у 19 депутатських мандатів. Під час цієї кампанії ПЗУ, втім, позиціонувала себе не як суто екологічна політична партія, а як антистисистемна партія, яка пропонувала чимало радикальних змін в різних галузях. Також варто відзначити значні фінансові ресурси, які вклали у кампанію представники бізнесу, що балотувалися від ПЗУ.

Проте включення у список представників великого бізнесу, в тому числі керівників підприємств, які суттєво забруднювали довкілля, частково дискредитувало ПЗУ в очах електорату, відданого Зеленій ідеології. Ще більше ПЗУ дискредитувала себе в очах виборців, які очікували радикальних змін, коли народні депутати від їх фракції фактично співпрацювали із Президентом України Л. Кучмою, який не відзначився значними реформами в галузі екології та радикальними змінами. Це дисонувало із гаслами та обіцянками, які давали лідери ПЗУ під час виборчої кампанії.

Саме із 2002 р. почався період стагнації ПЗУ, коли ця партія чи її кандидати жодного разу не змогли отримати більше 2% голосів на загальнодержавних виборах. Також ПЗУ не змогла використати для посилення впливу Помаранчеву революцію 2004 р. та Революцію Гідності 2014 р. Під час першої вони фактично не підтримали лідера опозиції В. Ющенка, проте не мали ресурсів і для власної участі. У 2014 р. екологічні проблеми та гасла ПЗУ не відповідали порядку денному Революції Гідності, а сама партія не мала кадрового ресурсу та соціального капіталу для активної участі.

Окрім ПЗУ, за роки незалежності в Україні були створені вісім політичних партій, які задекларували свою приналежність до екологічних. Втім, тільки дві із них мали реально функціонуючі осередки, принаймні під час одних виборів вели активну кампанію і зберігали певну активність у міжвиборчий період. Це «Українська партія «Зелена планета» та партія «Екологічна альтернатива». Проте їх результати на виборах та можливості впливати на політичні процеси були ще нижчими, в результаті чого жодна із екологічних партій, окрім ПЗУ, не була суттєво представлена у місцевих радах.

Із початком повномасштабної війни 24 лютого 2022 р. екологічні політичні партії змушені були переформатувати свою роботу на волонтерську діяльність, фіксування екологічних злочинів РФ, розподіл гуманітарної допомоги від партнерів з ЄС, або ж взагалі згорнути свою діяльність. Негативними чинниками, окрім самих бойових дій, стали погіршення економічної ситуації, запровадження воєнного стану та відповідно обмеження на проведення виборів, зміна пріоритетів громадян, зокрема менша увага до екологічних проблем.

В результаті дослідження знайшла підтвердження гіпотеза про те, що екологічні партії не змогли здобути значної популярності та впливу на політичні процеси загальнодержавному рівні в Україні через ряд об'єктивних та суб'єктивних чинників. Натомість вони сформували місцеві групи впливу в окремих громадах, де вплив екологічних партій базується не тільки на їх ідеологічній сутності, але й на персональному впливі їх лідерів. При цьому навіть на місцевому рівні екологічні партії перебувають переважно в опозиції. Ключовою об'єктивною перешкодою став незначний суспільний запит та незначна підтримка ідеологічних основ екологічних партій. Таке становище зокрема зумовлене тим, що в Україні слабо розвинене постіндустріальне суспільство, яке є сприятливим середовищем для таких партій. Ще більше вплив та потенціал екологічних партій зменшила повномасштабна війна з РФ, яка попри значну шкоду для довкілля, змушує більше громадян змінювати пріоритети не на користь захисту довкілля та інших цінностей Зелених.

Ключовим суб'єктивним чинником слабого розвитку та низького впливу на політичні процеси екологічних партій стала відсутність стабільності та послідовності у їх розвитку, часте недотримання власних ідеологічних принципів, зокрема під час таких важливих етапів, як парламентські вибори у 1998 р., робота фракції у ВРУ III скликання в 1998–2002 рр., а також під час масових протестів та революційних подій у 2001 р, 2004 р. і 2014 р.

Ключові слова: Україна, політичні партії, демократичний політичний процес, демократизація, політичні трансформації, політична опозиція, виборча кампанія, виборчі технології, екологічна політика, екологічні політичні партії.

ABSTRACT

A. Bugaichuk. The influence of ecological political parties on political processes in Ukraine. – Qualifying scientific work with manuscript status.

Dissertation for the scientific degree of Doctor of Philosophy in the field of knowledge 05 «Social and behavioral sciences» in the specialty 052 «Political science». – Lesya Ukrainka Volyn National University. – Lesya Ukrainka Volyn National University, Lutsk, 2023.

The relevance of researching the activities of environmental political parties in Ukraine and, in particular, their influence on political processes is due, on the one hand, to the fact that political parties of this ideological group have achieved considerable success in some countries of Western Europe and at the level of the European Union in general, but their level of development in Ukraine is significantly lower. Thus, it becomes necessary to establish why a certain type of a political party works much more successfully in some countries than in others. The second factor is the growing relevance of the problems of environmental pollution and climate change both at the global and local levels. In Ukraine, a full-scale war against the Russian Federation is also a factor in the deterioration of the ecological situation. All this, in our opinion, requires the leadership of the subjects of the political process, who can propose a system of measures to adapt to new conditions and mitigate the anthropogenic impact on the environment. Nevertheless, as established within the framework of this study, the role of leader in this direction is currently claimed not so much by environmental political parties, which remain marginal, but by specialized state bodies, political parties of other ideological directions, as well as environmental non-governmental organizations. Therefore, the issue of the general failure of environmental political

parties in Ukraine in conditions where there are significant environmental problems and challenges in the country requires a more detailed study.

The purpose of the study is to determine how and to what extent environmental political parties influence political processes in Ukraine.

The theoretical and methodological basis of the research is the political-cultural approach and the theory of the political process, based in particular on the works of D. Easton, V. Pareto, and A. Bentley. A comparative analysis based on party «families» described by P. Meyer and K. Mudde was also used to study the activities and influence of environmental parties in Ukraine.

In order to study the formation and development of environmental political parties in Ukraine, as well as their methods of activity and influence on political processes, historical, sociological, institutional methods were applied, as well as document analysis, content analysis of public statements and campaign materials of environmental political parties, and thus a comparative analysis activities of various environmental political parties both in Ukraine and abroad.

The paper examines the concept of environmentalism as an ideology and basis for the emergence and development of environmental political parties and the Green movement in general. It was established that there are two approaches to its study. According to the first, environmentalism arose at the latest in the 1960s as an ideological concept supporting the transition from an industrial society to a post-industrial one with an emphasis on ecology. According to the second approach, the roots of environmentalism are laid in the most ancient times, and the key principles were formulated in the Enlightenment and during the Industrial Revolution, in particular in the works of Zh.-Zh. Rousseau, A. Smith, T. Malthus, V. Vernadskyi.

An analysis of the legal framework of the activities of environmental political parties in Ukraine was also carried out, in particular aspects of the

Constitution of Ukraine, the Law of Ukraine on Political Parties in Ukraine, the Electoral Code and environmental legislation, which regulate different aspects of the activities of environmental political parties.

The activities of environmental political parties are analyzed in the system of interaction between subjects of environmental policy implementation, in particular their joint work with environmental public organizations within the framework of the common subject «society», whose participation in the implementation of environmental policy is prescribed by current legislation. At the same time, it should be noted that despite the specificity of environmental political parties, they do not have any special legal status compared to other parties, because the ideological orientation does not affect the legal status. At the same time, environmental political parties do pay more attention to environmental issues and, together with environmental non-governmental organizations, use public participation mechanisms, in particular within the framework of environmental impact assessment and strategic environmental assessment procedures.

In the historical context, it was established that the Chernobyl disaster on April 26, 1986 can be considered the starting point for the beginning of the modern Green movement on the territory of Ukraine. The fact that the birth of such a movement was provoked by the accident at the nuclear power plant was not a unique phenomenon for Ukraine. In general, the Green Movement in Western Europe originates in particular from mass protests against the spread of weapons of mass destruction and the development of atomic energy. It was the threat of global annihilation as a result of nuclear war or the lack of control of the «peaceful atom» that was a key factor in the emergence of environmental public movements, NGOs and political parties. And even as of 2023, many of them oppose the development of nuclear energy generation, although the issue of its extreme danger and harmfulness is debatable.

In 1991, the first and still the most developed Ukrainian ecological political party — the Party of Greens of Ukraine — was registered. PZU also actively supported independence and the first protests against environmental pollution. However, the first elections to the Verkhovna Rada in 1994 already showed that PZU was unable to successfully fight for power at the national level in the conditions of the absolute majority system, because in none of the majority districts of Ukraine could it claim more than 50% of the vote.

Nevertheless, the elections to the VRU in 1998 became an example of the only significant electoral success of ecological political parties. PZU managed to get 5.43% of the votes in the multi-mandate district, which was converted into 19 deputy mandates. During this campaign, PZU, however, positioned itself not so much as a purely ecological political party, but as an anti-systemic party and a team of «new faces» who propose many changes in various fields. It is also worth noting the significant financial resources invested in the campaign by business representatives running for the PZU.

However, the inclusion in the list of representatives of big business, including heads of enterprises that significantly pollute the environment, partly discredited the PZU in the eyes of the electorate devoted to the Green ideology. PZU discredited itself even more in the eyes of voters, who expected radical changes, when people's deputies from their faction actually cooperated with the President of Ukraine L. Kuchma, who was not distinguished by significant reforms in the field of ecology and radical changes that PZU leaders talked about during the election campaign .

It was from 2002 that the period of stagnation of the PZU began, when this party or its candidates could never get more than 2% of the votes in the national elections. Also, PZU was unable to use the Orange Revolution of 2004 and the Revolution of Dignity in 2014 to mobilize the electorate and revive it. During the

first one, they actually did not support the opposition leader V. Yushchenko, but they did not have the resources for their own candidacy either. And in 2014, the environmental problems and slogans of the PZU did not quite correspond to the agenda of the Revolution of Dignity, and the party itself did not have the personnel resources and social capital for active participation.

In addition to PZU, during the years of independence, eight parties were created in Ukraine, which declared their affiliation to environmental ones. However, only two of them showed signs of the existence of real party organizations, at least during one election they conducted an active campaign and maintained some activity in the inter-election period. These are the «Ukrainian Party «Green Planet» and the «Ecological Alternative». However, their election results and the ability to influence political processes were even lower, as a result of which none of the environmental parties, except PZU, were significantly represented in local councils.

With the start of the full-scale war on February 24, 2022, environmental political parties were forced to reformat their work on volunteering, recording environmental crimes of the Russian Federation, distributing humanitarian aid from EU partners, or to curtail their activities altogether. Negative factors, in addition to the hostilities themselves, were the deterioration of the economic situation, the introduction of martial law and, accordingly, restrictions on the holding of elections, a change in the priorities of citizens, in particular, less attention to environmental problems.

As a result of the study, the hypothesis was confirmed that environmental parties could not gain significant popularity and influence on political processes at the national level in Ukraine due to a number of objective and subjective factors. Instead, they formed local groups of influence in individual communities, where the influence of environmental parties is based not only on their ideological

essence, but also on the personal influence of their leaders. At the same time, even at the local level, environmental parties are mostly in the opposition. The key objective obstacle was the insignificant public demand and insignificant support for the ideological foundations of these parties. Such demand has been reduced even more by the full-scale war, which, despite significant damage to the environment, forces more citizens to change their priorities not in favor of environmental protection.

The key subjective factor of weak development and low influence on the political processes of environmental parties was the lack of their consistent development and frequent non-compliance with their own ideological principles, in particular during the elections in 1998, parliamentary activity in 1998-2002, as well as under the time of mass protests and revolutionary events in 2001, 2004 and 2014.

Key words: Ukraine, political parties, democratic political process, democratization, political transformations, political opposition, election campaign, election technologies, environmental policy, environmental political parties.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Наукові статті, опубліковані у періодичних наукових фахових виданнях України:

1. Бугайчук А. Особливості програмних документів екологічних партій в Україні. *Літопис Волині*. 2021. № 24. С. 187–195.
2. Бугайчук А. Особливості агітації Партії Зелених України в місцевих виборах 2020 року. *Вісник Львівського університету*. Серія філософсько-політологічні студії. 2021. Випуск 36. С. 173–182.
3. Бугайчук А. Мирні зібрання як інструмент впливу екологічних партій та громадських організацій на політичні процеси в Україні. *Політичне життя*. 2021. № 4. С. 15–21.
4. Бугайчук А. Особливості діяльності осередків політичних партій у Волинській області у міжвиборчий період. *Літопис Волині*. 2022. № 26. С. 245–252.
5. Бугайчук А. Вплив повномасштабної агресії Російської Федерації проти України на діяльність екологічних громадських організацій в Україні. *Вісник Львівського університету*. Серія філософсько-політологічні студії. Випуск 44/2022. С. 173–182.
6. Ярош Я., Бугайчук А. Опозиційна діяльність зелених партій Польщі та Угорщини в умовах пандемії коронавірусу. *Літопис Волині*. 2024. № 29. С. 171–182.

Наукові статті, опубліковані у періодичних наукових виданнях інших країн:

1. Бугайчук А. Громадська думка щодо екологічних проблем та їх рішень в Україні та Німеччині: порівняльний аналіз. *Knowledge, education, law, management*. 2021. Т. 1. № 7. С. 119–125.
2. Бугайчук А. Довіра до політичних партій в контексті їх впливу на політичні процеси в Україні. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*. 2021 № 4. С. 12–18.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Бугайчук А. Екологічна свідомість українців у контексті оцінки кадрового потенціалу екологічних партій та громадських об'єднань. *Політологічні читання імені професора Богдана Яроша: збірник наукових праць*. Вип. 10. Луцьк. Вежа-Друк, 2021. С. 146–152.
2. Бугайчук А. Екологічні та кліматичні аспекти у програмах парламентських партій України (у ВРУ ІХ скликання). *Історія, політологія, філософія та соціологія: європейський напрямок розвитку: міжнародна наукова конференція*. Рига, 16–17 лип. 2021 р. С. 63–67.
3. Бугайчук А. Публічні акції із озеленення та прибирання територій як засіб публік рилейшнз в політичній системі України. *Наукові диспути у філософії, соціології, політології та історії в умовах глобалізації та цифровізації: міжнародна наукова конференція*. Венеція. С. 63–66.
4. Бугайчук А. Зміна громадської думки в Україні в умовах повномасштабної війни як чинник впливу на партійну систему. *Всеукраїнські політологічні читання імені професора Богдана Яроша: зб. наук. та навч.-метод. пр. / за заг. ред. В. І. Бортнікова, Я. Б. Яроша. – Луцьк : Вежа-Друк, 2023. – Вип. 12. С. 201–208.*

ЗМІСТ

ВСТУП	19
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Концептуалізація інвайронменталізму як ідеології та суспільно-політичного руху.....	27
1.2. Понятійно-категоріальний апарат та методи дослідження.....	37
1.3. Висвітлення проблеми дослідження в науковій літературі.....	50
Висновки до розділу 1.....	67
РОЗДІЛ 2. НОРМАТИВНО-ПРАВОВА БАЗА ТА ІНСТИТУЦІЙНА СТРУКТУРА ДІЯЛЬНОСТІ ЕКОЛОГІЧНИХ ПАРТІЙ В УКРАЇНІ	
2.1. Нормативно-правова база діяльності екологічних партій в Україні.....	70
2.2. Програмні засади діяльності екологічних партій в Україні та країнах ЄС.....	82
2.3. Інституційна структура суб'єктів здійснення екологічної політики.....	90
Висновки до розділу 2.....	99
РОЗДІЛ 3. ФОРМУВАННЯ І ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЕКОЛОГІЧНИХ ПАРТІЙ В УКРАЇНІ	
3.1. Суспільно-політичні передумови створення екологічних політичних партій в Україні	101
3.2. Динаміка парламентського представництва екологічних партій в Україні.....	113
3.3. Регіональний досвід діяльності екологічних партій в Україні.....	140
Висновки до розділу 3.....	158
ВИСНОВКИ	160
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	167
ДОДАТКИ	189

ВСТУП

Обґрунтованість вибору теми дослідження. Разом із розвитком людської цивілізації перед міжнародною спільнотою, окремими державами та місцевими громадами все більше постають виклики, пов'язані із антропогенним забрудненням довкілля та змінами клімату. Зважаючи на специфіку таких проблем, їх необхідно вирішувати на різних рівнях політичного процесу: від місцевого до міжнародного.

В Україні проблеми забруднення довкілля набули значних масштабів, зокрема через Чорнобильську катастрофу 1986 р., існування застарілих та шкідливих промислових виробничих потужностей та методів ведення господарства. Новітніми викликами у цій галузі стали забруднення через бойові дії та техногенні катастрофи, спричинені агресією Російської Федерації (РФ) з 2014 р. Все це актуалізує дослідження ефективності роботи різноманітних інститутів, чиєю функцією є або повинно бути подолання негативних наслідків цих чинників для довкілля і покращення екологічної ситуації загалом. Зокрема ключовими політичними акторами в цій галузі є держава, представлена профільними державними органами у галузі екологічної політики, органи місцевого самоврядування із їх профільними екологічними підрозділами, а також екологічні політичні партії, громадські організації (ГО), екологічні рухи та неформальні об'єднання. Також в Україні частково представлені міжнародні екологічні інституції та громадські об'єднання.

Дослідження присвячене передусім діяльності екологічних партій та їх впливу на політичні процеси в Україні. Хоча діяльність екологічних партій стосується не тільки довкілля, саме акцент на екологічній складовій є їх ключовою особливістю. Актуальність такого дослідження зумовлена

необхідністю встановити, чи здатні суб'єкти політичного процесу, які декларують своє екологічне спрямування, в даному випадку екологічні політичні партії, реально втілювати свої цілі, зокрема добиватися вирішення екологічних проблем в Україні.

Гіпотеза дослідження: екологічні політичні партії не змогли здобути значної популярності та впливу на загальнодержавному рівні в Україні через ряд об'єктивних та суб'єктивних чинників. Натомість вони сформували місцеві групи впливу в окремих громадах, де вплив екологічних партій базується не тільки на їх ідеологічній сутності, але й на персональному впливі їх лідерів. Ключовою об'єктивною перешкодою став незначний суспільний запит та незначну підтримку ідеологічних основ екологічних партій. Ключовим суб'єктивним чинником слабого розвитку та низького впливу на політичні процеси стали прорахунки лідерів екологічних партій під час перебігу важливих політичних процесів, зокрема виборчих кампаній, масових протестів та революційних подій у 2001 р, 2004 р. і 2014 р.

Таким чином, необхідно встановити, чому ця група політичних партій не змогла стати успішною в умовах політичної системи України, а відповідно не змогла суттєво впливати на політичні процеси і стати ефективним інститутом, зокрема щодо у питаннях здійснення екологічної політики в Україні.

Об'єкт дослідження – екологічні політичні партії в Україні.

Предмет дослідження – вплив екологічних політичних партій на політичні процеси в Україні.

Мета дослідження – визначити закономірності та специфіку впливу екологічних політичних партій на політичні процеси в Україні.

Визначена мета зумовлює необхідність виконання таких завдань:

1. Охарактеризувати концепцію інвайронменталізму як ідеологію та основу для виникнення та розвитку екологічних політичних партій та Зеленого руху загалом.
2. Встановити ключові нормативно-правові документи щодо діяльності екологічних партій і розкрити їх зміст в контексті впливу екологічних партій на політичні процеси в Україні.
3. Визначити програмні засади діяльності екологічних партій в Україні та встановити їх спільні та відмінні риси у порівнянні із програмними документами успішних екологічних партій, насамперед в країнах ЄС.
4. Охарактеризувати інституційну структуру суб'єктів здійснення екологічної політики в Україні та місце в ній екологічних політичних партій.
5. Визначити суспільно-політичні передумови виникнення екологічних партій в Україні та чинники, які цьому сприяли.
6. Описати динаміку парламентського представництва та результати участі екологічних політичних партій у загальнодержавних виборах.
7. Висвітлити регіональний досвід діяльності екологічних партій в Україні і встановити чинники, які сприяють зростанню їх впливу на цьому рівні у порівнянні із загальнодержавним.

Теоретико-методологічну основу дослідження становить політико-культурний підхід, процесуальний підхід, порівняльний аналіз на основі партійних «сімей». Застосовані такі методи дослідження: системний, антропологічний, історичний, історико-правовий, соціологічний, порівняльний аналіз, контент-аналіз, а також аналіз документів.

Наукова новизна результатів дослідження.

Вперше:

- застосовано політико-культурний підхід для вивчення передумов розвитку екологічних партій в Україні, а також діяльності екологічних ГО та

екологічних рухів. Встановлено, що домінуючі цінності та пріоритети українського суспільства, існуючі практики функціонування політичних партій, економічна ситуація, а також збройна агресія РФ є вкрай несприятливими для розвитку екологічних партій. Тим не менш, суттєві екологічні проблеми в Україні створюють певний запит на ефективну роботу політичних інститутів, які покликані вирішити їх;

- досліджено специфіку зародження та розвитку сучасного Зеленого громадсько-політичного руху в Україні у контексті аналогічних процесів у Західній Європі, а також у пострадянських країнах. Встановлено, що під час зародження у 1980-х та 1990-х рр. траєкторії зародження та розвитку таких рухів у країнах Європи були схожими. Проте надалі у країнах із розвинутим постматеріалістичним та постіндустріальним суспільством Зелені отримали вищу та стабільнішу підтримку, а відповідно і мали більший вплив на політичні процеси;

- висвітлено діяльність екологічних партій в Україні в специфічних умовах збройної агресії РФ проти України. Досліджено, як на екологічні партії впливають бойові дії та руйнування в результаті війни, зміни в законодавстві і запровадження воєнного стану, погіршення економічної ситуації та зміни суспільної свідомості. Встановлено, що війна вплинула негативно на екологічні партії не тільки через прямі наслідки бойових дій, але і через законодавчі обмеження і зміну пріоритетів громадян, в результаті чого цінності та пріоритети, передбачені ідеологічними основами таких партій, стали менш важливими для суспільства.

Уточнено:

- частково систематизовано принципи застосування термінів «екологічний», «Зелений», «екологістичний», «інвайронменталістський» в україномовній науковій літературі. Визначено, що терміни «Зелений», «екологістичний» є

найчастіше вживаними та найбільш точно відображають сутнісну характеристику певних об'єктів в контексті суспільно-політичних процесів та ідеологій. Проте через відсутність єдиного підходу до вживання таких термінів у науковій літературі, у цій роботі ми вважаємо їх синонімами;

- всебічно досліджено діяльність Партії зелених України у Верховній Раді України III скликання (1998 — 2002 рр.) та її специфіку взаємодії із Президентом України Л. Кучмою. Це зокрема дозволяє спростувати тезу про високу ефективність парламентської діяльності Партії Зелених України в контексті покращення правового решетування галузі екології та стану довкілля;

- досліджено специфіку взаємодії екологічних партій та екологічних ГО в Україні, що дозволяє відзначити потенціал ГО як важливого інституту в контексті взаємодії та підсилення екологічних партій або ж інституту, який в перспективі може стимулювати створення нових екологічних партій на заміну існуючим.

Набули подальшого розгляду:

- методологічні принципи дослідження діяльності партій, поділених за принципом ідеологічної приналежності, а також застосування політико-культурного підходу для дослідження об'єктивних обставин, які впливають на діяльність екологічних партій як учасників політичного процесу;

- історичні, економічні та соціальні передумови для розвитку екологічних партій, екологічних ГО та інших суб'єктів здійснення екологічної політики в Україні. Встановлено, які з цих умов були спільними або відмінними від інших країн Європи;

- простежено вплив агресії РФ проти України на діяльність політичних партій загалом, які після 2014 р., так і з 2022 р. Зокрема проаналізовані такі аспекти

як вплив бойових дій, погіршення економічної ситуації, запровадження воєнного стану та інших правових змін, змін у суспільній свідомості та ставлення до політичних інститутів у суспільстві під впливом війни;

- узагальнено практики діяльності ПЗУ та інших екологічних партій в Україні за роки незалежності із виокремленням закономірностей, які стосуються діяльності як у 1990-х, так і на сучасному етапі. При цьому застосований саме казуальний підхід, який дозволяє виокремити причини загального неуспіху екологічних партій під час більшості виборчих кампаній;

- встановлено функції та ролі екологічних політичних партій та екологічних ГО в умовах повномасштабної війни, проаналізовано їх можливості щодо участі у подоланні негативних наслідків війни для довкілля.

Теоретичне й практичне значення одержаних результатів.

Результати дослідження показують, що об'єктивні обставини та практики діяльності екологічних політичних партій не сприяють їх розвитку на сучасному етапі, особливо в умовах повномасштабної війни проти РФ. Також встановлено, що політична система України загалом є менш сприятливою для розвитку таких партій, ніж наприклад політичні системи країн Західної Європи, де такі партії значно більш розвинені. Тим не менш, значна шкода для довкілля в результаті війни створює запит на подолання таких негативних наслідків та відповідно нішу, в якій можуть розвиватися екологічні партії.

Результати дослідження можна використати для проведення подальших наукових досліджень у кількох напрямках. По-перше, щодо підвищення ефективності діяльності екологічних партій, екологічних громадських організацій та інших громадських об'єднань, діяльність яких стосується екології в Україні, та збільшення їх впливу на політичні процеси. По-друге, щодо діяльності суб'єктів здійснення екологічної політики загалом і особливостей їх взаємодії. По-третє, щодо впливу на політичні процеси в

Україні інших ідеологічних груп політичних партій. По-четверте, щодо впливу повномасштабної війни в Україні на різних учасників політичного процесу.

Також результати дослідження можна використовувати у навчальному процесі під час вивчення політичних партій як інститутів, особливостей їх формування та діяльності в Україні, сучасних політичних процесів в Україні, суб'єктів здійснення екологічної політики, зокрема ролі в ньому екологічних партій.

Доцільним також є використання їх у практичній діяльності передусім екологічних партій, екологічних ГО та суб'єктів здійснення екологічної політики загалом. Окрім того, вони містять рекомендації для підвищення ефективності діяльності політичних партій в Україні незалежно від ідеологічного спрямування, а також щодо адаптації всіх учасників політичного процесу в Україні до нових умов повномасштабної війни проти РФ.

Апробація результатів дослідження. Ключові результати дисертації були обговорені на засіданнях кафедри політології та публічного управління Волинського національного університету імені Лесі Українки та апробовані на міжнародних, регіональних та всеукраїнських конференціях:

1. X Всеукраїнські політологічні читання імені професора Богдана Яроша: всеук. наук.-практ. конф., Луцьк, 16 квіт. 2021 р.
2. Історія, політологія, філософія та соціологія: європейський напрямок розвитку: міжнар. наук. конф. Рига, 16-17 лип. 2021 р.
3. Науковий дискурс у філософії, соціології, політології, та історії під час глобалізації та діджиталізації: міжнародна наукова конференція. Венеція, 28-29 груд. 2021 р.

4. XI політологічні читання імені професора Богдана Яроша: всеукр. наук.-практ. конф., Луцьк, 13 трав. 2022 р.

5. XII політологічні читання імені професора Богдана Яроша: всеукр. наук.-практ. конф., Луцьк, 14 квіт. 2023 р.

Публікації. За темою дисертації опубліковано 13 наукових публікацій, з яких шість публікацій у фахових наукових журналах, дві публікації у іноземних виданнях та п'ять тези доповідей на наукових конференціях.

Структура та обсяг дисертації зумовлені змістом і метою дослідження, а також необхідністю в повному обсязі виконати поставлені концептуально-теоретичні завдання. Робота складається з анотації, вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел у кількості 174 найменувань, трьох додатків. Дисертаційна робота викладена на 190 сторінках, з яких 147 сторінок – основний текст.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Концептуалізація інвайронменталізму як ідеології та суспільно-політичного руху

В сучасному розумінні екологічний громадський рух та інституціоналізовані екологічні громадські організації виникли у Західній Європі та США у 1960-х та 1970-х роках, тому саме із цього часу можна вести чіткий відлік ведення специфічних наукових досліджень діяльності таких організацій і цього ідеологічного напрямку загалом. Серед причин зародження такого руху були значні економічні та соціальні трансформації після Другої світової війни, нарощення арсеналів атомного та ядерного озброєння, розвиток атомної енергетики та недостатнє врахування екологічних стандартів під час господарської діяльності [62, с. 102].

Тим не менш, і до цього окремі партії та ГО включали до своїх програм та діяльності певні елементи, які стосувалися екологічної політики. Проте, оскільки вони не були суто екологічними або Зеленими, наукові дослідження, як стосувалися їх, переважно не були зосереджені саме на цьому аспекті.

У питанні дослідження історичних коренів Зеленої ідеології варто розділяти ідеї суто екологічної політики та охорони довкілля і комплексну Зеленої ідеології, що пропонує комплексне бачення усіх галузей розвитку суспільства на основі певного бачення гармонії природи та людини [161, с. 259–261]. Таким чином Зелена ідеологія в її сучасному вимірі стосується не тільки захисту та збереження довкілля, але і галузей, які не мають прямого стосунку до довкілля, натомість стосуються взаємодії людей між собою. Це добре ілюструє гасло «Держава для людини, а не людина для держави», яке в

різних варіаціях використовують екологічні політичні партії в різних країнах, в тому числі в Україні. Воно стосується не тільки питань взаємодії людини та довкілля, але і базових принципів взаємодії людини та держави, пріоритету інтересів індивіда над інтересами держави [99].

Існує два поширених серед науковців погляди у питанні вивчення походження інвайронменталізму. Згідно із першим основи Зеленої ідеології неможливо відслідкувати до часів, які передували існуванню комплексного індустріального суспільства, адже в основі цієї ідеології лежить намір реформувати або зруйнувати індустріальне суспільство. Таким чином, без існування такого індустріального суспільства, яке сформувалося переважно у ХХ ст., не може існувати ідеологія, яка вимагає його зміни.

Згідно із другим підходом, корені інвайронменталізму прослідковують ще з давнини. Наприклад відзначають, що перші форми природоохоронних заходів були пов'язані із релігією, зокрема поклонінням природі та фетишизму. В межах таких релігійних уявлень певні природні локації чи об'єкти були наділені надприродною силою, або ж пов'язані із надприродними істотами. Це зумовлювало особливе ставлення до певних екосистем, певних видів тварин, рослин, грибів, неживих об'єктів, в тому числі їх охорону [3, с. 143–145].

Г. Лозко відзначає, що в традиції українського язичництва місцями для давніх святилищ могли бути священні гаї, ліси, джерела. Також священними були окремі породи дерев, зокрема дуб, береза, липа, верба, вишня, які росли біля храмів. У священних гаях забороняли рубати дерева, рвати квіти, ловити пташок. Таким чином, у культурі давніх мешканців території України, зокрема давніх слов'ян, природоохоронна діяльність була суттєво пов'язана із релігійними віруваннями. Специфічні природні локації, види рослин, тварин, птахів вважалися священними, тому були під особливим захистом.

Відповідно, першою соціальною групою, яка була нерозривно пов'язана із релігійно мотивованим захистом природи, були волхви, шамани та інші представники духовенства. Також саме поклоніння язичницьким богам та духам природи сприяло формуванню у свідомості давніх мешканців території України переконань, знань, умінь та навичок щодо захисту і сталої взаємодії із природою [52, с. 27–29].

О. Івасечко та М. Зінченко також прослідковують корені інвайронменталізму до стародавніх релігійних вчень, зокрема буддизму, даосизму, давніх епосів Межиріччя, давньогрецької міфології, праць давньогрецьких та давньоримських мислителів. Наприклад, вони зазначають книга Гіппократа «*Deaëre, aquis et locis*» («Повітря, води та місця») є найдавнішою збереженою європейською роботою з екології людини. Серед актуальних питань, які змушували давніх мислителів вивчати питання взаємодії людини та природи, були наслідки господарської діяльності, наприклад ерозія ґрунтів через ведення сільського господарства [34, с. 100–107].

Низка теоретиків, як наприклад Д. Волл та Д. Пеппер прослідковують основки Зеленої ідеології у працях теоретиків епохи Просвітництва та працях істориків, які досліджували випадки колапсу давніх цивілізацій через катаклізми та обмеженість ресурсів [147; 161, с. 372].

Перші системні праці, які заклали основу для інвайронменталізму в сучасних умовах, почали з'являтися із початком Індустріальної революції на Заході. Наприклад, класична праця А. Сміта «Дослідження природи та причин багатства народів» побіжно стосується теми сталого розвитку суспільства через розвиток різних галузей [166]. Окрім економічних ідей поділу праці та ідеологічних основ лібералізму, А. Сміт досліджує питання довгострокового зростання. На прикладі розвитку Римської імперії,

Середньовіччя та епохи Відродження він показує, як поєднання розвитку сільського господарства, промисловості та комерції призводять до зростання та занепаду різних держав. Одним із аспектів цього було раціональне використання природних ресурсів. Таким чином, А. Сміт підкреслює, що однією із важливих причин багатства народів поступово ставала ефективна організація, поділ праці, ощадливість, а не тільки використання більшої кількості ресурсів.

Також варто відзначити праці Ж.-Ж. Руссо, який у полеміці із Т. Гобсом наполягав на позитивній природі людини і закликав до повернення до ідеалістичного «природного стану» у якому людина якраз жила у гармонії із природою. Ж.-Ж. Руссо вважав, що на ранніх етапах свого розвитку люди не мали заздрощів, недовіри, майна та конфліктів як соціальних проблем. Як відзначає Дж. Лафреньє, Ж.-Ж. Руссо критикував ідеї безмежного зростання, закликав до переосмислення цінності природи для людини, намагався поєднати поклоніння природі та поклоніння Богу у християнстві як взаємопоєднані концепції [153, с. 42-45]. Такі ідеї співзвучні із сучасними закликами Зелених щодо гармонії із природою та меншого впливу на довкілля.

Важливий внесок для розуміння ідеї обмеженості екстенсивного розвитку заклав британський мислитель Т. Мальтус. У своїх працях «Нарис про природу народонаселення» (1798 р.), «Дослідження про природу та розвиток ренти» (1814 р.), «Принципи політичної економії» (1820 р.) Т. Мальтус припустив, що через природну потребу продовження роду зростання населення обмежене лише засобами для існування, а також моральними нормами і катаклізмами, зокрема війнами, голодом та епідеміями. Тим не менш, саме по собі надмірне зростання населення може призвести до глобальної кризи через обмеженість наявних ресурсів. Вчений

припускав, що населення землі буде рости в геометричній прогресії в той час як виробництво засобів для його існування лише в арифметичній прогресії, що може призвести до глобальної кризи. Хоча не всі встановлені ним закономірності виявилися правдивими, така ідея Мальтуса є частково актуальною у сучасному порядку денному через обмеженість певних видів ресурсів на планеті, як наприклад викопне паливо, рідкоземельні метали, сільськогосподарські угіддя тощо [156].

Важливий вклад у дослідження витоків інвайронменталізму та сучасної Зеленої ідеології зробив Д. Пеппер у праці «Витоки сучасного енвайронменталізму» (*The Roots of Modern Environmentalism – англ.*). Окрім праць Т. Мальтуса, він прослідковує витоки енвайронменталізму у ХІХ ст. до ідейного напрямку романтизму, який зокрема підкреслював одухотвореність та цілющість природи для людини, а відповідно її красу, цінність в собі та потребу її збереження [161].

Важливою проміжною ланкою у розвитку Зеленої ідеології та її відокремлення від інших лівих ідеологій загалом стало вчення В. Морріса. Серед іншого він у 1884 р. став одним із засновників Соціалістичної ліги у Великобританії. Інвайронменталістський аспект вчення Морріса полягав у його засудженні знищення природних ландшафтів через екстенсивний розвиток господарства та прискорену індустріалізацію, а також засудженні шкідливих для здоров'я умов життя у концентрованих житлових районах великих міст. Морріс відзначав «замкнене коло» надмірного виробництва і надмірного споживання, яке «пожирало» нові ландшафти та нові ресурси [173].

Британський вчений Вікторіанської епохи Дж. Раскін у низці праць, зокрема «Грозові хмари дев'ятнадцятого століття», дослідив та розкритикував проблему масового забруднення повітря у індустріальних містах

Великобританії. Д. Вільямс відзначає, що праці Дж. Раскіна зробили вклад у формування естетичних та морально-філософських основ політичної протидії масовому забрудненню довкілля. Наприклад, Дж. Раскін, як і його соратники, вважав, що тогочасні проблеми довкілля не могли бути вирішені виключно за рахунок впливу вільного ринку відповідно до ідеології лібералізму [174, с. 319–331].

Однією із перших ГО, які зосередилися на захисті довкілля у 1892 р., став «Сьєрра Клуб» (*Sierra Club*, — *англ.*) у Каліфорнії, США. Його засновники спочатку мали на меті захист довкілля у гірських районах Тихоокеанського узбережжя США. Першим президентом *Sierra Club* став Дж. М'юер. Серед напрямків діяльності цієї ГО у кін. XIX ст. — поч. XX ст. було створення національних парків, протидія будівництву дамб, підтримка створення федеральних та локальних інституцій, що опікувалися національними парками у США [167].

Американський вчений А. Леопольд на початку XX ст. пропагував ідею того, що людина не повинна бути підкорювачем довкілля, натомість гармонійною його частиною поруч із ґрунтами, водними ресурсами, рослинами та тваринами. Така концепція отримала назву «земельної етики» (*land ethic*, — *англ.*). На основі цієї концепції А. Леопольд допоміг заснувати низку природоохоронних організацій у США, що функціонують і досі [169].

Серед видатних українських дослідників та теоретиків інвайронменталізму варто віднести В. Вернадського. Він зробив значний вклад у розвиток геології, геохімії, біології, біогеохімії та інших наук. Одним із глобальних завдань його дослідження було вивчення сутності життя, впливу життя на геохімічні процеси. Участь цього вченого в Державній Раді Російської імперії від Академічної курії та створенні Академії наук України сприяла набуттю ним унікального досвіду: В. І. Вернадський був водночас

науковцем із глибокою та новаторською спеціалізацією, і політиком та адміністратором із досвідом управління та участі в політичних процесах.

В контексті нашого дослідження також важливе вчення В.І. Вернадського про ноосферу як новий етап розвитку біосфери, у якому головним рушієм є розум і праця людини. Як відзначає О. Цебро, доробок В.І. Вернадського важливий як в контексті розвитку екологічної свідомості української еліти, так і в контексті розвитку екологічної науки та екологічної свідомості на світовому рівні. Вчений дослідив геологічну роль живих організмів та в першу чергу людини як потужного суб'єкта впливу на планету [110, с. 9–11].

Значний внесок в утвердження питань охорони довкілля у публічному дискурсі зробив харківський вчений, керівник Харківського товариства охорони природи В. Талієв. Разом із Ф. Е. Фальц-Фейном він входив до Постійної природоохоронної комісії при Російському Географічному товаристві. Завданням комісії була розробка проекту мережі природоохоронних територій для всієї Російської імперії та нормативно-правової бази для них. Згодом першою виданою на території України книгою з питань охорони природи стала брошура В. І. Талієва «*Охраняйте природу*» [65, 9–20].

Також варто відзначити українського зоолога М. Шарлеманя, який відзначився активною просвітницькою діяльністю та громадсько-політичною позицією. У 1918 р. у м. Харків М. Шарлемань видав першу україномовну брошуру на природоохоронну тематику: «*Охороняйте рідну природу!*». Він зокрема пропагував необхідність ведення просвітницької діяльності, навчання природоохорони через екскурсії, роботу зі школярами та студентами. На думку вченого, суттєвою перешкодою для захисту довкілля на території України був низький рівень усвідомлення населенням необхідності

природоохорони та поміркованого, раціонального природокористування. У подоланні такої екологічної неграмотності, на його думку, потрібно було опиратися на вчителів, екскурсоводів, керівників гуртків, агрономів, лісівників. Також М. Шарлемань зробив внесок у дослідження впливу Першої світової війни на довкілля у циклі заміток «*Разрушение Пилявина*», «*Разрушение зоопарка*», «*Упадок Киевскага Зоологическага Сада*». За оцінкою вченого, станом на 1918 р. на території України було знищено близько 65% довоєнного обсягу лісів. Особливо такі дослідження актуальні в контексті сучасної повномасштабної війни, коли негативні наслідки бойових дій стали одним із головних факторів у питаннях екологічної політики в Україні [12, с. 5–21].

За активного сприяння М. Шарлеманя, П. Тутковського і В. Талієва у серпні 1918 р. в м. Київ провели Попереню нараду природників України як підготовчий захід до З'їзду природників України. Вона була спрямована передусім на інституціоналізацію охорони природи в структурі Української Держави, очолюваної П. Скоропадським. Зокрема йшлося про створення низки національних парків та поступове переведення приватних заповідників у статус державних. У цьому вони орієнтувалися на першопрохідців у галузі природоохорони на той час: американських та німецьких вчених та практиків. Проте варто відзначити, що тогочасний уряд Української Держави значною мірою опирався на великих землевласників, яким не були близькими ідеї природників, тому влада не сприяла їх втіленню [12, с. 10–15].

Загалом організації із захисту довкілля, які були засновані у кін. XIX ст. – поч. XX ст., були клубами представників середнього класу та еліти у розвинутих країнах, які лобювали питання захисту дикої природи, протидії забрудненню в результаті індустріального розвитку та урбанізації. Лідерами у цьому напрямку в цей період були США, зокрема через те, що там існували

об'єднання забезпечених філантропів, демократична політична система та чимало цінних ландшафтів, які потребували збереження на думку цих спільнот. У Європі першопрохідцями щодо захисту довкілля на початку ХХ ст. були Швеція та Швейцарія.

Натомість систематизація та формування єдиної концепції інвайронменталізму відбувся у 40-х рр. ХХ ст. Як відзначають О. Івасечко та М. Зінченко, в цей час концепція оформилася та набула світового значення. Це стало можливим зокрема за рахунок того, що початок глобалізації, технологічний розвиток та зміна економічних моделей уможливили систематизацію доктрини, що стосується глобального впливу людини на довкілля у довгостроковій перспективі [34, с. 100–107].

Отже, серед дослідників розвитку інвайронменталізму є два ключових бачення щодо його розвитку. Одні прослідковують його зародження із ХХ ст., коли розвиток у різних галузях уможливив дослідження та усвідомлення взаємодії людини та довкілля в глобальному вимірі. Інші ж прослідковують корені інвайронменталізму ще із давніх часів, а остаточне формування базових цінностей, зокрема необхідності збереження довкілля та обмеження неконтрольованого екстенсивного розвитку, із часів Індустріальної революції.

На сучасному етапі розвитку інвайронменталізму як ідеології та суспільно-політичного руху він набув найбільшого поширення у країнах із розвиненим постіндустріальним суспільством та демократичним політичним режимом. Також необхідною умовою стало існування відповідної ніші у партійній системі, коли інші політичні партії, які не мають суто екологічної специфіки, не стали успішнішими у відстоюванні таких ідеологічних засад, ніж власне самі Зелені. Так, саме відсутність подібної ніші пояснює зокрема те, чому у таких високорозвинутих демократіях як наприклад США та

Великобританія екологічні партії також залишаються маргінальними попри суттєву підтримку принципів, що є їх ідеологічною основою.

1.2. Понятійно-категоріальний апарат та методи дослідження

Ключовими поняттями в контексті даної теми є «політична партія», «екологія», «соціальна екологія», «екологічна політика», «інвайронменталізм», «політичний процес».

Закон України «Про політичні партії в Україні» визначає, що «політична партія – це зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах» [88].

«Політологічний словник» за редакцією М. Головатого та О. Антонюка дає визначення політичної партії як добровільного об'єднання громадян, метою якого є легальна участь у боротьбі за владу. Позиція політичної партії виражає інтереси певної політичної групи, під час боротьби за владу та її здійснення, бере участь у політичних процесах, насамперед у виборчих кампаніях [73, с. 567]. Таким чином, сама суть політичної партії визначає, що вона як інститут повинна впливати на політичні процеси, як під час боротьби за політичну владу, так і під час її здійснення.

Одним із ключових аспектів при аналізі теоретичної основи даного дослідження є узагальнення та систематизація ключових понять, які описують сутність та діяльність екологічних політичних партій, їх ідеологічні основи та вплив на політичні процеси. Також в цьому контексті варто систематизувати вживання ознаки «Зелений» як риси таких екологічних організацій. Вивчення як україномовних, так і англійськомовних джерел в рамках цього дослідження показує, що науковій літературі не існує загальноприйнятого підходу до вживання термінів «екологічний»,

«екологістичний», «інвайронменталістський» та «Зелений» в контексті дослідження політики та суспільства, що зумовлює певні розбіжності у тлумаченні понять.

Як відзначає М. Калінін, вперше поняття «екологія» сформулював Е. Геккель у 1866 р. для позначення біологічної науки, що вивчає взаємини організмів із середовищем їх життя. Термін походить від грецьк. *oikos* — будинок, житло, місцеперебування, *logos* — наука [38, с. 69–73].

Як відзначає Ф. Тихомірова, специфічним напрямом, який стосується вивчення взаємодії людської спільноти із довкіллям, є соціальна екологія [112, с. 38–45]. Вона є інтегративною наукою, що вивчає взаємодію і взаємозв'язки людської спільноти з довкіллям, розробляє наукові основи раціонального природокористування і охорони природи, проектування заходів щодо оптимізації довкілля. Предмет соціальної екології поділяють на дві основні частини: теоретичну та прикладну. Предмет теоретичної соціоекології – вивчення закономірностей взаємодії суспільства та довкілля і розроблення на цій основі загальної програми оптимізації їхньої взаємодії; предмет прикладної соціоекології – вивчення та моделювання і прогнозування соціоекосистем з метою їх оптимізації та управління екологічно збалансованим розвитком.

Також одним із ключових понять для нашого дослідження є «екологічна політика». Як відзначає В. Сивицький, екологічна політика – «це екологічно орієнтована полісуб'єктна й багаторівнева діяльність, яка передбачає залучення специфічного інструментарію (нормативно-правового й організаційно-правового характеру), що ґрунтується на ідеології екоцентризму й застосуванні екосистемного підходу, з метою збереження, захисту й покращення якості навколишнього середовища як

фундаментальних передумов забезпечення природного права кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля» [106, с. 827].

Серед ключових ідей, що є системоутворюючими для екологічної політики, дослідник відзначає забезпечення цілісності й збереження існуючих екосистем як передумови унеможливлення підвищення ризиків для здоров'я та благополуччя людей й забезпечення екологічної безпеки, сприяння сталому розвитку шляхом поширення екоцентричної ідеології й екосистемного підходу у суспільній практиці, забезпечення невідворотності відповідальності за порушення природоохоронного законодавства.

Вони слугують основою для формування ключових функцій суб'єктів екологічної політики. Наприклад, в контексті екологічних партій ключовими є громадсько-політична діяльність для лобіювання захисту довкілля і екологічної безпеки, поширення екологічної ідеології, а також опосередковано досягнення невідворотності покарання через стимулювання правоохоронних органів таке покарання забезпечувати.

Наступним важливим терміном для нашого дослідження є англomовний термін «*the environment*», який в науковій літературі українською перекладають як «довкілля» або «навколишнє середовище». Саме від нього походить ознака «інвайронменталістський» для означення поглядів, ідей, організацій цього напрямку. Профільний закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» трактує його як «сукупність природних і природно-соціальних умов та процесів, природні ресурси, як залучені в господарський обіг, так і невикористовувані в економіці в даний період (земля, надра, води, атмосферне повітря, ліс та інша рослинність, тваринний світ), ландшафти та інші природні комплекси» [85].

Щодо визначення самого терміну «інвайронменталізм», у англomовній науковій літературі його трактують як політичний та етичний рух, щодо має

на меті покращити та захистити якість довкілля через внесення змін у шкідливу для довкілля людську діяльність, а також запровадження економічних, соціальних та інших політик, які дозволять зменшити або усунути негативний вплив людини на довкілля [157, с. 102].

В той же час серед багатьох екологічних партій сформувалася традиція називати себе Зеленими, а не інвайронменталістськими за назвою докритини. Це зокрема німецька «*Die Grünen*», польська «*Partia Zieloni*», французька «*Les Verts*», українська Партія Зелених України. На рівні ЄС існує об'єднання «*European Greens*», а на світовому рівні – «*Global Greens*» [145, 146]. Проте окремі політичні партії називають себе не Зеленими, а екологічними, хоча за змістом їх діяльність та погляди подібні. Наприклад, в Україні це «Екологічна Альтернатива» (ЕА), у Бельгії «*ECOLO*». Окремі екологічні партії не мають у своїх назвах слів «Зелений» або «екологічний», проте чітко декларують членство у міжнародних асоціаціях таких партій та декларують відданість відповідним ідеологічним поглядам. В контексті України станом на 2019-2023 рр. варто відзначити, що термін «Зелений» може мати особливий контекст у випадку вживання в назві партії чи ГО, адже у частини громадян може викликати асоціацію із Президентом України В. Зеленським, який не є представником екологічних або Зелених партій.

Подібну традицію назв також наслідують і екологічні ГО. Наприклад, найактивніші українські екологічні ГО мають назви «Екодія», «Українська природоохоронна група», «Екологія-Право-Людина», «Екоклуб», UAnimals, «Грінпіс-Україна», УЕА «Зелений світ». Загалом ГО цього напрямку часто називаються Зеленими або екологічними, або ж обирають термін «природоохоронний» чи певну прив'язку до специфічного напрямку діяльності, наприклад боротьба зі змінами клімату, захист водойм, прав тварин тощо.

Зважаючи на таке різноманіття назв та відсутність в україномовній науковій літературі систематизованого загальноприйнятого підходу до такої термінології, у цьому конкретному дослідженні ми вживатимемо переважно ознаки «екологічний» та «Зелений» з великої букви для підкреслення ідеологічної сутності, а не просто кольорового забарвлення. Терміни «екологістичний» та «інвайронменталістський», які вживаються у цитатах, ми також вважаємо синонімами до «екологічний» та «Зелений», коли йдеться про ідеологію, політичну партію, ГО чи суспільно-політичні процеси загалом.

Під екологічними або Зеленими ми розуміємо політичні партії, які ідентифікують себе як такі, а також декларують у своїх програмних документах і публічній комунікації із виборцями ідеї та принципи Зеленої ідеології. Ці принципи ми визначаємо на основі офіційних програмних документів та декларацій міжнародних об'єднань екологічних партій *Global Greens* та *European Greens* як найпотужніших міжнародних об'єднань таких партій [145; 151].

Наприклад, під час самітів різних років *Global Greens* систематично оновлюють свій ключовий програмний документ «Хартія глобальних Зелених» (*Global Greens Charter*, — англ.) [145]. Ключовими принципами, на яких базуються ця програма, є екологічна мудрість, соціальна справедливість, партисипаторна демократія, ненасильництво, сталий розвиток, повага до різноманітності. «Екологічна мудрість» в цьому контексті означає раціональне природокористування та природозбереження, розуміння природи як цінності в собі, а не лише ресурсу для використання людиною. Саме такі принципи принаймні декларативно сповідують українські екологічні партії. Хоча, як ми покажемо у цьому дослідженні, їх практики не завжди таким принципам відповідають.

Дослідження діяльності екологічних партій як однієї із маргінальних груп політичних партій та їх впливу на політичні процеси визначається передусім сутністю самого об'єкту. Аналіз становища екологічних партій в Україні показує, що цей ідеологічний напрямок є одним із найменш успішних під час виборчих кампаній. Відповідно, саме із цього виходить і гіпотеза нашого дослідження про незначний вплив на загальнодержавному рівні.

Більше того, станом на 2023 р. ідеологічний розподіл політичних партій не є вирішальним фактором для їх класифікації, а також часто не є визначальним фактором для електорату під час виборів. Як зазначено у працях низки українських науковців, зокрема Я. Яроша, Ю. Шведа, М. Кармазіної, в реаліях політичної системи України політичні партії фактично використовують для приходу до влади груп еліт, які на практиці часто не сповідують та не застосовують їх ідеологічні принципи [40, с. 64–77; 61, с. 378–392; 124, с. 176–180].

Зважаючи на все наведене, а також на напрацювання у попередніх дослідженнях, доцільно вивчити розвиток та діяльність екологічних партій у несприятливих умовах політичної системи України.

Як відзначає М. Головатий, методи політичних досліджень тісно пов'язані із природою політичних знань. Зокрема від виділяє нормативні знання, тобто знання про те, як потрібно організовувати суспільство та політичну систему, а також дескриптивні знання, які описують наявне становище, і казуальні знання, які його пояснюють [22, с. 3–5].

В рамках цього дослідження варто опиратися передусім на дескриптивні та казуальні знання, адже ми з'ясуємо, чому екологічні партії не змогли утвердитись як стійка група суб'єктів, що здатні суттєво впливати на політичні процеси в Україні. Таким чином, ми описуємо, чому екологічні партії слабо розвинуті в Україні та наразі не мають суттєвих перспектив для

зростання впливу, і пояснюємо передумови та причини такого становища. Натомість у цій роботі ми переважно утримуємося від нормативістського підходу та не робимо висновків із приводу того, чи повинні екологічні партії мати більший вплив в Україні заради досягнення певних цілей щодо розвитку, збереження довкілля або протидії змінам клімату. Сучасне становище України в умовах повномасштабної війни проти РФ ставить на порядку денному надзвичайні виклики та потреби, які з об'єктивних причин не сприяють розвитку екологічних політичних партій.

Також варто врахувати, що розширення можливостей для впливу політичних партій, які декларують приналежність до екологічних, в реаліях політичної системи України може і не призвести до реального втілення принципів такої Зеленої ідеології чи покращення екологічної ситуації. На перешкоді цьому можуть стати негативні практики невиконання передвиборчих обіцянок, популізму, хаотичної зміни політичних пріоритетів, неефективності роботи органів влади та корупції. В таких умовах прихід до влади екологічних партій зовсім не гарантує втілення їх програми на практиці та зокрема покращення екологічної ситуації.

Одним із ключових для нашого дослідження є політико-культурний підхід. Як відзначає М. Ходаківський, «політико-культурний підхід являє собою спробу інтерпретувати соціологію, культурологію, соціальну психологію в єдину політологічну дисципліну, яка визнає, що в кожній суспільно-політичній системі, країні існують особливі культурні компоненти, які визначають політичну поведінку людей, надаючи їй той чи інший зміст і направлення, зумовлюють вибір певних політичних рішень, тощо» [119, с. 9–14]. Хоча системне застосування такого підходу є відносно новим явищем, його елементи широко застосували у своїх дослідження зокрема М. Вебер, Ю. Хабермас, Г. Алмонд, Г. Пауелл. Наприклад, у відомій праці «Протестантська

етика і дух капіталізму» М. Вебер зокрема дослідив те, наскільки різні етичні норми засновані на різних релігіях сприяли розвитку «капіталізму» станом на початок ХХ ст. [13]. За цією аналогією одним із ключових завдань нашого дослідження є з'ясування того, як етичні норми і принципи, якими керуються суб'єкти політичного процесу в Україні, сприяють чи не сприяють розвитку та нарощенню впливу екологічних партій.

Зважаючи на дослідження впливу політичних партій на політичні процеси в Україні, важливим є застосування процесуального підходу та проведення дослідження із урахуванням теорія політичного процесу. Ця теорія сформувалася на початку ХХ ст. Серед перших трактувань політичного процесу були дослідження В. Паретто, що розглядав його як циркуляцію політичних еліт, а також А. Бентлі, який розглядав політичний процес як взаємодію різних груп інтересів у боротьбі за державну владу. Також варто відзначити принаймні чотири поширених підходи до розуміння політичного процесу: системний, структурно-функціональний, біхевіористський, інституційний. Зокрема Г. Алмонд та Д. Істон розуміли політичний процес як сукупність дій щодо забезпечення формування, зміни, перетворення та діяльності політичної системи. Г. Лассвелл, Ч. Мерріам та ін. розглядали його як результат політичних прагнень, цілей, потреб та ціннісних орієнтацій суб'єктів певної політичної події. С. Хантінгтон розумів під політичним процесом трансформацію політичних інституцій [130, с. 869–879; 132, с. 23–36; 148, с. 285].

В контексті нашого дослідження найбільш близьким є трактування політичного процесу Д. Істоном, що розуміє його як сукупність реакцій політичної системи на виклики навколишнього середовища [139, с. 434]. Адже як ми встановили в результатні дослідження, саме об'єктивні виклики середовища є визначальним чинником, який не сприяє розвитку екологічних

партій в Україні. Зокрема Д. Істон розглядає сигнали «входу», які обробляє політична система і генерує «вихідні» сигнали в рамках політичного процесу. На «вході» є вимоги та підтримка. Вимоги полягають у запитах щодо перерозподілу ресурсів, а підтримка виражається у лояльності до влади і сумлінності виконання своїх обов'язків громадянами. На «виході» приймаються рішення щодо перерозподілу ресурсів, зміни повноважень або зміни ціннісних орієнтирів. Вони можуть мати форму законів, певних доручень, декретів тощо. Зокрема в контексті політичних партій Д. Істон вивчає механізми формування вимог та підтримки політичних партій та їх роль у формуванні авторитетних рішень на виході [139, с. 383–400].

Як відзначають В. Бортніков та В. Климончук, політичний процес можна розглядати на загальному та на конкретному рівнях. Так, «на загальному рівні політичний процес розкриває зміни політичної системи, характеризує її перехід від одного стану до іншого – як сукупність всіх змін політичних явищ, викликаних діями (взаємодіями) суб'єктів політичної системи, які реалізують свої цілі та функції у сфері влади». Натомість на конкретному рівні йдеться про послідовність дій суб'єктів політичний відносин щодо розв'ядання окремих питань, що стосуються здійснення публічної влади. Таким чином, в дослідженні розгляд впливу екологічних партій буде відбуватися як у загальному контексті, тобто з перспективи динаміки розвитку політичної системи України, так і в конкретному, наприклад під час конкретних виборчих кампаній або революційних подій [61, с. 496].

В рамках гіпотези дослідження припускаємо, що екологічні партії не змогли чинити значний вплив на політичні процеси на загальнодержавному рівні, натомість досягли певних успіхів в окремих громадах на локальному рівні. Зважаючи на це, важливим є врахування контексту проведення реформи

децентралізації, яка зокрема збільшила вплив місцевих громад. Так, сутність процесу децентралізації передбачає передачу повноважень, ресурсів, можливостей, інструментів і послуг із центру на місця, щоб вони були більш наближені та доступні до громадян [61, с. 323–326].

Зважаючи на те, що типовим для екологічних партій є формування їх на основі низового Зеленого руху (*grassroots Green movement* – *англ.*), припускаємо, що на місцях можливості для розвитку таких політичних партій будуть кращими, ніж в загальнодержавному вимірі [172, с. 1–2].

Враховуючи специфіку вивчення такої ідеологічної групи в партійній системі України, застосована методологія вивчення «партійних сімей» (*party families*, — *англ.*), запропонована та обгунтована П. Меєром та К. Мудде [154]. Вона дозволяє виокремити партійну «сім'ю» на національному та міжнародному рівні за групою спільних ознак і порівняти із такими ж партіями за кордоном. Такий підхід є одним із ефективних варіантів порівняльного аналізу в контексті партій, поділених на основі їх ідеології. Зокрема такий підхід застосований у монографії на тему екологічних партій «Зелені партії в Європі» під редакцією Е. ван Аут [149].

Для того, щоб зрозуміти передумови формування умов, в яких функціонували екологічні політичні партії в Україні за роки незалежності, проаналізована історія формування сучасного стану довкілля, суспільної свідомості у питанні ставлення до нього, урядових та неурядових інституцій, що відповідають за питання взаємодії людини та довкілля. Для цього застосовані антропологічний, історичний, соціологічний, порівняльний аналіз, а також аналіз документів.

Зокрема за допомогою антропологічного та історичного методів досліджено специфіку взаємодії людини та природи на території України у минулому. Наприклад, проаналізовані психологічні, ідеологічні, економічні

передумови, які сформували сучасний рівень політичної та екологічної свідомості людини. Вони визначають, наскільки схильними громадяни можуть бути щодо підтримки екологічних політичних партій та Зеленої ідеології в Україні.

За допомогою історичного методу, порівняльного аналізу та аналізу документів досліджено, як ключові нормативно-правові документи, програми політичних партій, праці науковців, філософів та ідеологів впливали та відображали специфіку взаємодії людини та природи. Таким чином визначено, як «буття», тобто об'єктивні умови історичного розвитку, природно-кліматичні умови, вплив держав та інших суб'єктів, формували «свідомість» мешканців території України, зокрема в питанні потенційної підтримки екологічних партій, екологічних ГО або громадських рухів. Встановлено, наскільки ці умови в Україні станом на початок формування партійної системи незалежної України були відмінними від умов для розвитку екологічних партій у тих країнах, де вони стали успішними. Це дозволяє розкрити об'єктивні передумови для незначного впливу українських екологічних партій як на початку їх формування, так і на сучасному етапі. Водночас досліджено як зміна «свідомості», тобто ставлення людини до довкілля і розуміння свого місця у світі під впливом релігійних вірувань, ідеологій, економічних інтересів, впливало на «буття», тобто впровадження заходів із раціонального або нераціонального природокористування, підтримку тих чи інших політичних партій, громадських рухів тощо.

Для дослідження діяльності екологічних партій в незалежній Україні та їх впливу на політичні процеси застосовані процесуальний, історичний, соціологічний, інституціональний методи, а також аналіз документів та контент-аналіз.

За допомогою історичного методу досліджено історичні передумови формування та розвитку екологічних партій в Україні, а також хронологію ключових історичних подій, які впливали на це, наприклад, Чорнобильської катастрофи 1986 р., «перебудови» в СРСР, Революції Гідності. Також за допомогою соціологічного методу досліджено, як змінювалася громадська думка за цей час, передусім в питаннях, які стосуються екологічних політичних партій. Також за допомогою порівняльного методу умови розвитку та діяльність екологічних партій в Україні порівнянні із такими ж умовами та інститутами в інших країнах, передусім у Центральній та Східній Європі.

За допомогою інституціонального методу досліджена інституційна спроможність та можливості екологічних партій впливати на політичні процеси на різних етапах розвитку. Зокрема проаналізована діяльність та інституційна спроможність екологічних політичних партій в умовах повномасштабної війни проти РФ станом на 2022-2023 рр.

За допомогою емпіричних методів, передусім аналізу документів та контент-аналізу інформації на офіційних веб-сторінках, сторінках у соціальних мережах та мас-медіа визначені об'єктивні обставини, що впливали на екологічні партії, а також їх діяльність, зокрема програмні документи, гасла, агітаційні матеріали, публічні заяви, комунікацію з мас-медіа, взаємодія із екологічними партіями за кордоном тощо.

Таким чином, дослідження засноване на політико-культурному та процесуальному підходах із врахуванням групування партій на основі концепції ідеологічних «партійних сімей». Також врахований контекст процесу децентралізації в Україні, адже екологічні партії в умовах обмеженого потенціалу часто зосереджують свої зусилля саме на місцях в окремих громадах.

Щодо понятійно категоріального апарату, ключовими є поняття «політична партія», «інвайронменталізм», «екологічна політична партія», «політичний процес», «екологічна політика». Варто також врахувати, що ознаки «екологічний», «Зелений», «інвайронменталістський», «екологістичний» в контексті суб'єктів політики в україномовній науковій літературі вживаються несистематизовано. Тому в контексті цитування різних джерел ці терміни вживаються як синоніми.

1.3. Висвітлення проблеми дослідження в науковій літературі

Якісно новий етап розвитку Зеленого руху саме у політичному вимірі розпочався у 1970-х рр. на хвилі суспільної мобілізації у країнах Заходу. З того часу можна прослідкувати системні дослідження діяльності екологічних партій на Заході. Як відзначає Е. ван Аут у праці «Зелені партії в Європі», вперше Зелені як політичні партії сформували фракції у парламенті у Швейцарії (1979 р.), Бельгії (1981 р.), Німеччини та Фінляндії (1983 р.). Загалом це дослідження є однією із найбільш ґрунтовних та системних праць щодо розвитку таких партій у Європі. У ньому висвітлені такі питання як розвиток та динаміка успішності під час виборів у кожній країні, розвиток Зеленої ідеології у Європі та Європейських Зелених як міжнаціональної партійної коаліції [149, с. 241-265].

Також у питанні дослідження розвитку та діяльності Зелених у Європі варто відзначити дослідження Т. Погунтке, зосереджені зокрема на німецьких Зелених як одній із найуспішніших партій такого спрямування, зокрема за рахунок великого значення Німеччини як у Європі, так і на світовій арені загалом. Зокрема Т. Погунтке дослідив, як німецькі Зелені відносно успішно перейшли від організаційних принципів «низової демократії» (*grassroots democracy*, — *англ.*) до більш ефективних організаційних форм та електоральних стратегій для успішної політичної конкуренції в умовах парламентської демократії [162, с. 379–404].

Також варто відзначити одне із перших крос-національних досліджень розвитку Зелених партій Ф. Мюллера-Роммеля у 1989 р. Тут проаналізовані різні випадки переходу від стихійних Зелених громадських рухів до більш організованих політичних партій у країнах Європи. Однією із особливостей цього дослідження є те, що Зелених у контексті розвитку різних ідеологічних

напрямів у Європі розглядають спільно із іншими «альтернативними» політичними напрямками, які зароджувалися у ЄС на противагу «класичним» консерваторам, лібералам та соціал-демократам [158, с. 145–154].

Праця М. О'Ніла 1997 р. «Зелені партії та політичні зміни в сучасній Європі» висвітлює певний занепад Зелених у Європі у 1990-х рр. після масового піднесення 1980-х рр. Автор відзначає значну неоднорідність ідеологічних поглядів Зелених на той час від радикального лібералізму до специфічного соціалізму із «зеленим обличчям» [160].

Більш сучасні дослідження Зелених партій демонструють їх тенденцію щодо трансформації від слабо інституціоналізованих «низових» (*grassroots* — *англ.*) організацій до стабільних та більш інтегрованих у відповідних політичних системах. Наприклад, у 2010 р. М. Долежалъ стверджував, що після 30 років існування Зелених у Західній Європі ця партійна «сім'я» досягла стабільності, зокрема за рахунок виникнення стабільного ядра переконаних прихильників або ж «ядерного» електорату. Дослідник відзначає, що типові прихильники Зелених мали такі риси: молоді, високоосвічені, працюють у соціокультурній сфері або навчаються, живуть переважно в місті та не відвідують церкву. Ідеологічно такі виборці прихильні до тем захисту довкілля, лібертаріанства та підтримують відкриття кордонів для мігрантів [138, с. 534–552].

Н. Бік також відзначає, що Зелені у країнах ЄС демонструють значну увагу та прихильність до теми гендерної рівності та ідеї «екологічної справедливості» (*environmental justice*, — *англ.*). Останню можна узагальнено описати як боротьбу проти того, що від забруднення довкілля страждають найбільше ті, хто його пропорційно найменше забруднює. Що ж до теми гендерної рівності, то авторка дослідження відзначає, що Зелені у Європі

переважно демонструють більшу відданість питанням гендерної рівності, ніж інші ідеологічні групи [135, с. 789–813].

Також актуальним є вивчення впливу Зелених партій у країнах, що розвиваються. Наприклад, С. Джексон проаналізував досвід розвитку цих партій у Азійсько-Тихоокеанському регіоні. Автор зазначає, що і в цьому регіоні такі партії мали значні успіхи лише у Австралії та Новій Зеландії, тобто в країнах, що були сформовані переважно вихідцями із країн Заходу. У Азії Зелені зазнавали труднощів через існування авторитарного режиму у Китаї та В'єтнамі, а також специфіку партійної системи і електоральних вподобань, наприклад у таких країнах як Південна Корея, Японія, Індонезія. С. Джексон підсумовує, що «багато молодих азійських демократій досі зазнають впливу клієнтистських та патерналістських відносин, які відповідно підривають відкриті, прозорі та учасницькі політичні процеси, які лежать в основі Зеленої політики» [150, с. 1–18].

В контексті розвитку Зелених партій у Центральній та Східній Європі важливим є дослідження І. Джина Франкланда [144, с. 59–89]. Дослідник відзначає закономірність, яка знайшла підтвердження майже у всіх постсоціалістичних країнах Центрально-Східної Європи: після падіння комуністичного режиму Зелені швидко сформувалися та часто могли отримати місця вже у першому скликанні парламенту в результаті перших демократичних виборів. Проте згодом після утвердження і стабілізації політичної системи більшість із них втратили вплив і суттєво занепали. Схожу динаміку можемо спостерігати і в Україні.

Узагальнення результатів ключових досліджень щодо розвитку екологічних політичних партій у світі та їх можливостей впливати на політичні процеси показує, що партії, які на практиці дотримуються принципів Зеленої ідеології, змогли утвердитися як впливова політична сила

лише у країнах Заходу, переважно у країнах ЄС, Швейцарії та Норвегії. При цьому у Західній Європі вони мають більший вплив, ніж у Східній Європі. Натомість у демократичних країнах Азійсько-Тихоокеанського регіону, Латинській Америці та Африці такі партії залишаються переважно маргінальними. В окремих розвинених демократіях, як наприклад США чи Великобританія, екологічні партії не можуть вибороти достатньо голосів для потрапляння до національних законодавчих органів через укорінені традиції дво- чи трипартійної системи, де Зелені залишаються в статусі маргінальних аутсайдерів.

При цьому варто зазначити, що частина політичних партій використовують лише елементи Зеленої ідеології, або ж включають до своїх програм та порядку денного протидію проблемам зміни клімату чи шляхи вирішення інших екологічних проблем, які турбують виборців. Таким чином вони можуть завоювати прихильність частини виборців і стати партією із «гібридним» ідеологічним спрямуванням. Наприклад, Д. Конверсі та М. Хау дослідили феномен «Зеленого націоналізму», зокрема у Шотландії, де такі підходи взяла на озброєння Шотландська Національна Партія, а також Каталонії, де локальна партія «Каталонські Республіканські Ліві» має значну екологічну складову у своїй програмі та діяльності [136, с. 1–22].

У США елементи Зеленої ідеології до своїх програмних документів включила Демократична партія. На противагу у Республіканській партії переважно не підтримують необхідність боротьби зі змінами клімату чи системної роботи заради збереження довкілля. Наприклад, у 2019 р. частина конгресменів та сенаторів від Демократичної партії просували запровадження Нової Зеленої Угоди (*the Green New Deal*, — англ.), яка передбачає систему заходів для боротьби зі змінами клімату у США до 2030 р. Хоча через пандемію COVID-19 та низку інших факторів втілити цю ініціативу у повній

мірі не вдалося, вона стала найбільш відомою ініціативою такого типу з боку Демократичної партії. Також, як відзначає С. Бхатті, Нова Зелена Угода стала важливим приводом для поляризації правих та лівих виборців, а також правих та лівих мас-медіа у США [155, с. 5–9].

Становище екологічних партій в структурі політичного ландшафту Європейського Союзу проаналізували Ю. Остапець та К. Червеняк. Як відзначають дослідники, у країнах ЄС процес перетворення зелених громадських рухів на політичні партії розпочався у 1980-х рр., а остаточна інституціалізація на рівні союзу відбулася у 2004 р., коли утворилася Європейська партія Зелених. Встановлено також, що станом на 2023 р. Зелені мали вагомий вплив у Німеччині, Австрії, Данії, Бельгії, Швеції та Фінляндії, а до урядової коаліції входили в Австрії, Данії, Бельгії, Ірландії та Німеччині. В контексті нашого дослідження також цінні висновки щодо причин низького впливу екологічних партій у країнах Центральної Європи, передусім в країнах колишнього соціалістичного блоку. Серед таких причин відзначена асоціація у свідомості виборців Зелених як переважно лівих партій із комуністами, не дуже популярними тут через історичну спадщину. Також розвитку Зелених не сприяла сама траєкторія демократичного транзиту, коли основний поділ на етапі становлення демократичного політичного режиму відбувався на прихильників та противників комуністичного прорадянського режиму [62, с. 103–106].

В контексті формування екологічних політичних партій на основі протестних громадських рухів варто взяти до уваги дослідження В. Бусленка «Політична опозиція в перехідних демократіях». Дослідник зазначає, що «кінець 80-х рр. знаменується політичною активізацією різних альтернативних громадських об'єднань, опозиційно налаштованих до влади. Вони поступово набували чітких організованих форм, в ряді випадків

об'єднувалися в суспільно-політичні рухи, формували свої альтернативні програми, набували легалізованих форм, прямо або опосередковано сприяли ерозії комуністичного режиму в країні». Зокрема Зелені рухи в Угорщині, Литві, Естонії були частиною такого опозиційного руху і використовували мобілізацію мас на протести як один із ключових засобів боротьби. Хоча варто також відзначити, що екологічні питання відігравали здебільшого другорядну роль у порівнянні із лібералізацією та національно-визвольною боротьбою, тому пізніше екологічні партії, утворені на основі таких рухів були менш популярними, ніж ліберальні чи праві партії [10, с. 311–317].

Щодо питань розвитку екологічних партій в Україні варто відзначити зокрема дослідження І. Коваленко. У статті «Розвиток Партії Зелених України в політичній системі України» вона проаналізувала зародження ПЗУ на початку 1990-х та діяльність до 2008 р. [43, с. 98–100]. Зокрема І.Коваленко відзначає, що вже на початку 1990-х ПЗУ суттєво «розчинилася» серед інших партій, адже її гасла та програмні обіцянки, зокрема щодо подолання наслідків Чорнобильської катастрофи, не були унікальними. Інші політичні партії мали більше ресурсів та потенціалу, щоб здобути прихильність виборців, навіть орієнтованих на Зелену ідеологію. Натомість під час виборчої кампанії 1998 р., в результаті якої представники ПЗУ змогли потрапити до ВРУ, вони значно розширили програму. Ця оновлена програма ПЗУ стосувалася різних аспектів життя і пропонували широке коло змін у різних галузях. Також І. Коваленко проаналізувала кооперацію ПЗУ та світових об'єднань екологічних партій, зокрема найпотужнішою із них німецькою *Die Gruenen*, а також із Зеленими у Чорноморському регіоні [44, с. 50–52].

Окрім цього, І. Коваленко дослідила витоки Зеленого руху в Україні, зокрема еволюцію цього руху у світі, що в підсумку створило відповідне

середовище для формування його вже в незалежній Україні. Зокрема проаналізовані як успішні випадки розвитку Зеленого руху в різних країнах, так і загальні закономірності щодо його розвитку в системі сучасних суспільно-політичних процесів. Також Коваленко проаналізувала еволюцію Зеленого руху в СРСР, зародження його в незалежній Україні і виникнення ПЗУ із середовища УЕА «Зелений світ» [42, с. 59–68].

Діяльність антиядерного руху в Україні в часи Перебудови також проаналізував В. Михайлов. Автор дослідив Чорнобильську катастрофу 1986р. як передумову та каталізатор для потужного розвитку Зеленого руху в цей час, протести проти розвитку атомної енергетики як один із основних об'єднавчих факторів для інституціалізації цього руху [55, с. 10–11].

В контексті зародження екологічного руху в Україні наприкінці 1980-х відзначимо роботу «Екологічний рух на території Миколаївщини наприкінці 80-х рр. ХХ ст. (історичний аспект)» О. Шипотілової та А. Кожанова. Вони аналізують зародження та розвиток опозиційного Зеленого руху, зокрема в рамках протестів проти будівництва АЕС і водосховищ на Миколаївщині. Таке дослідження яскраво демонструє специфіку і труднощі виникнення Зеленого руху на місцях в умовах авторитарного режиму СРСР [125, с. 204–208].

М. Алексієвець проаналізувала основні етапи розвитку екологічного руху в Україні, а також його стан розвитку і основні риси діяльності у 1990-х рр. Цінність цього дослідження полягає у тому, що його авторка прослідковує еволюцію філософсько-наукової думки та громадської діяльності у цій галузі від найдавніших часів аж до сучасності. Таким чином вона утверджує думку, що екологічний рух не зародився у ХХ ст., а натомість поступово викристалізовувався в межах суспільно-політичних процесів і раніше [3, с. 134–139].

Для розуміння специфіки політичного процесу в Україні у 1990-х рр. варто також відзначити дослідження Т. Бевз «Політичний процес в Україні: традиції й інновації політичної модернізації». Тут встановлено, що на перший та найбільш ключових етапах державотворення після 1991 р. політичні процеси не відображали динаміку переходу до сучасного постіндустріального суспільства. Також відзначається «нерішучість і стихійність у проведенні реформ», протистояння між гілками влади тощо. Дослідження цього періоду важливе в контексті діяльності та впливу екологічних партій, адже відсутність розвинутого постіндустріального суспільства є однією із перешкод для розвитку екологічних партій, чия ідеологія відображає передусім постіндустріальні цінності [8, с. 38].

Варто відзначити працю В. Акопяна «Громадянські ініціативи «зелених» як засіб впровадження екологічної парадигми». Автор не тільки в українському, але і у світовому контексті дослідив важливу роль громадських акцій, зокрема протестів, у поширенні «екологічної парадигми», тобто «системи знання щодо екобезпечного розвитку локального суспільства, як і цивілізації загалом». Це дослідження показує, що навіть в умовах політизації та інституціалізації Зеленого руху акції протесту, публічні кампанії, петиції залишаються їх ключовими засобами [2, с. 98–110].

М. Тимченко дослідив розвиток «екологістичних рухів» в Україні до 2021 р. Він відзначає, що період кінця 80-х – початку 90-х рр. відзначався розквітом таких рухів України. Також певний період піднесення, відповідно до висновків автора, був наприкінці 1990-х, коли фракція ПЗУ працювала у ВРУ. Натомість з 2000-х на загальнодержавному рівні Зелений рух пішов на спад і залишився активним в окремих регіонах на місцевому рівні. Серед причин слабого розвитку екологічних політичних рухів та партій на загальнодержавному рівні М. Тимченко відзначає їх системну критику

органів влади та «традиційних» політичних партій, «донорство» кадрів для більш популярних політичних партій, а також можливість вирішити частину актуальних екологічних проблем суто на місцевому рівні. Четвертою причиною дослідник називає те, що «українські екологістські рухи здебільшого націлені на отримання грантів з метою реалізації конкретних природоохоронних проєктів, які мають локалізований характер». Також зроблений висновок, що «сучасний ідеологічний вакуум, який є характерним не тільки для України, але і для багатьох країн ЄС, поки що не дозволяє вести мову про перетворення екологістського світогляду у цілісну ідеологічну доктрину, яка знайшла своє місце у ідеологічному спектрі країн Західної Європи» [170, с. 34–38].

Системний погляд на Зелених рух в Україні відображений у монографії О. Є. Андроса «Екологістські рухи в сучасному політичному процесі». Автор зробив значний внесок у систематизацію понятійного апарату для дослідження діяльності екологічних партій, політичних рухів, громадських організацій, розуміння концепцій інвайронменталізму, різних парадигм взаємодії «людина-природа». Це питання надзвичайно актуальне, адже більшість термінології з цього питання запозичена із англійської мови, що викликає плутатину у використанні термінів «екологічний», «зелений», «інвайронменталістський», «екологістичний», які у працях різних авторів можуть означати одне і те ж. Також О. Андрос відзначає тенденції щодо «гібридизації» Зелених та націоналістичних ідей в Україні у 2000-х рр., коли питання здорового способу життя поєднували із питаннями здорового довкілля [4].

Окрім того, у монографії проведений аналіз становища екологічних партій та рухів в Україні. Зокрема автор відзначає, що жодна із зареєстрованих на той час екологічних політичних партій не була партією

«європейського типу», тобто партією, яка повністю перейняла ідеологію та принципи, сформовані найпотужнішими екологічними партіями у ЄС. Натомість він зазначає, що ПЗУ на той час функціонувала як «проект великих бізнесових груп, що розглядають політичну діяльність лише як вигідний засіб збагачення». В той же час, на думку автора, ідеологічні погляди Зелених можуть стояти на заваді великому бізнесу, адже вони передбачають критику забруднення довкілля в результаті певних видів господарської діяльності.

Л. Поппер провела ґрунтовне дослідження «екологізму» як політичної ідеології та суспільно-політичного руху. Дослідниця прослідковує еволюцію поняття «екологія» від суто природничого змісту до політично забарвленого, а також формування поняття «екологізму», що описує взаємозв'язки між людиною і біосферою. При цьому «екологізм» вона описує як ідеологію, конкурентну до «класичних» ідеологій лібералізму, консерватизму, комунізму тощо. Тим не менш, на думку Л. Поппер, «глибока соціально-економічна криза українського суспільства зводить нанівець втілення ідеалу екологічного суспільства на наших теренах» [74].

Також потрібно виділити значну групу досліджень, які стосуються вивчення функціонування і трансформації політичних партій, партійної системи в Україні загалом. Зокрема Я. Ярош відзначає, що політичні партії в Україні станом на 2018 р. «переважно не є виразниками інтересів соціальних груп, а є прагматичними проектами фінансово промислових груп, зростання кількості яких корелює з початком чергової електоральної кампанії». На прикладі виборів до Волинської обласної ради Я. Ярош показує, що значна кількість політичних партій активізуються лише напередодні виборів та функціонують лише як електоральні машини, тобто формально існуючі організації для балотування представників таких груп [129, с. 297–303].

Досліджуючи роль політичних партій у реалізації державної політики України, Я. Ярош відзначає, що їх роль залежить як від об'єктивних чинників, зокрема демократизації політичного режиму, так і від суб'єктивних, зокрема інституційного потенціалу кожної конкретної партії. В міру демократизації політичного режиму взаємовплив органів державної влади та політичних партій зростає.

В контексті дослідження екологічних партій варто відзначити дослідження партій так званої «нової хвилі» другої половини ХХ ст., яке провели Ю. Остапець, А. Ключкович та Я. Ярош [61, с. 355–378]. До таких партій зокрема входять і чимало екологічних партій, заснованих на основі громадсько-політичних рухів у 1970-х рр. Автори виокремлюють низку ключових ознак таких партій, зокрема орієнтацію на постматеріалістичні цінності, антиістеблішментську спрямованість, протиставлення традиційним партіям та еліті тощо. Щоправда, станом на 2023 р. екологічні партії у багатьох країнах пройшли значний шлях інституалізації та перестали бути настільки радикальними та погано інституціалізований як у 1980-х та 1990-х рр. Тобто наразі вони переважно не мають ознак «нової хвилі». У окремих країнах такі партії стали навіть «традиційними», а в інших просто занепали, коли ця «хвиля» пройшла.

Щодо сучасних суб'єктивних та об'єктивних чинників, які впливають на розвиток політичних партій в Україні, варто відзначити дослідження М. Примуша та Я. Яроша [77, с. 26]. Дослідники виділяють серед суб'єктивних чинників впливу відсутність соціального підґрунтя інституту політичного лідерства, не сформованість соціальної бази для політичних партій, а також незадовільні методи і засоби діяльності, зокрема корумпованість, велику залежність від обставин, неспроможність адекватно реагувати на зміни в

політичному житті. Всі ці чинники так чи інакше притаманні і екологічним партіям, що негативно впливає на їх розвиток та масштаби впливу.

Серед об'єктивних чинників М. Примуш та Я. Ярош виділяють відсутність у суспільстві сталих політичних традицій функціонування політичних партій на демократичних засадах, незавершеність інституціоналізації політичних партій, повільність процесу соціальної стратифікації суспільства, гальмування процесу ринкових економічних перетворень та політичних реформ. Такі об'єктивні обставини суттєво позначилися зокрема на розвитку екологічних партій. Наприклад, для успішного поширення Зеленої ідеології важлива наявність у суспільстві розвинутих демократичних традицій та постматеріалістичних цінностей. Коли не укорінені навіть базові демократичні традиції, екологічним партіям важко просувати свій порядок денний [77, с. 27].

Також М. Примуш дослідив проблематику формування ідеології українських політичних партій. Зокрема автор відзначає посилення тенденцій щодо «гібридизації політичних ідеологій, посиленням тенденцій «ідеології сьогодення», що є фактором поглиблення атомізації партійної системи нашої держави з подальшим дробленням політичних сил на більш дрібні зі збереженням авторитетної ролі лідера партії» [76, с. 5–6]. Відзначимо, що екологічні партії не були ефективними у адаптації до таких трендів. Зокрема їх програмні документи часто не були адаптованими до «сьогоднішнього дня», а тому їх програми часто не відвідали ключовим запитам суспільства до кандидатів на поточних виборах.

Щодо проблематики ідеологічної кризи політичних партій в Україні М. Примуш відзначає кризові явища як щодо правих, так і щодо лівих ідеологій. Згідно із висновками дослідника, сучасні тенденції глобалізації розмивають межі між ідеологіями, проте українські політичні партії не можуть

запропонувати суспільству програми, які би відповідали поточним запитам та реаліям. При цьому значна кількість політичних партій слугує виразником кризи та відсутності єдності навіть за ідеологічними напрямками. Натомість найпотужніші політичні партії залишаються виразниками інтересу крупного капіталу та певних груп тиску, а дрібні політичні сили не спроможні конкурувати на рівних із лідерами через обмеження фінансових ресурсів невизначену природу власних ідеологічних принципів [76, с. 7].

В. Лебедюк дослідив особливості діяльності політичних партій в Україні на місцевому рівні. Це особливо актуально в контексті екологічних партій, адже такі партії в Україні наразі активні передусім на місцевому рівні в окремих громадах. Зокрема дослідник визначає слабкий розвиток місцевих осередків більшості політичних партій, в той час як реальні важелі впливу знаходяться в руках центрального керівництва. Також серед типови проблем політичних партій на місцях В. Лебедюк відзначає брак кадрових ресурсів, «ілюзорність» місцевих осередків партій, перенесення реальної конкуренції у протистояння фінансово-промислових груп, а не політичних партій як інституцій [49, с. 551–562].

Як відзначає К. Одарченко, партійній системі України притаманний відрив політичних партій від своїх ідеологій та адаптування нової передвиборчої програми під конкретні потреби та популярні серед виборців ідеї станом на момент проведення виборів. Це зумовлює значне поширення популізму та розмиття ідеологічних аспектів. Також дослідниця відзначає, що партії орієнтуються не стільки на ідеології, скільки на підкреслення позитивних суб'єктивних характеристик партійного лідера або лідерів. Це також сприяє тому, що політичні партії в цілому не дбають про виконання функції соціальних ліфтів, адеж їх діяльність не є систематичною, а

здійснюється переважно лише під час виборчих кампаній і орієнтована на досягнення цілей вже утверджених лідерів [60, с. 128–134].

Важливий внесок у дослідження реального становища та методів діяльності політичних партій в Україні зробив Ю. Шведа. Зокрема у статті «Політичні партії України: виборчі партії чи виборчі проекти?» він відзначає, що єдина функція класичних політичних партій, яку виконують українські політичні партії, це електоральна. Таким чином їх основна діяльність фактично зводиться до участі у виборах. Як зазначив Ю. Шведа, вибори в умовах політичної системи України «не є інструментом реалізації партійної програми, а полем змагання між добре організованими групами за доступ до розподілу суспільних благ». В таких умовах партійну конкуренцію визначають не соціально-політичні розмежування, а «персоналізм чи інтереси еліт» [124, с. 176–180].

М. Кармазіна відзначає, що до 2022 р. в партійній системі України існували виразні тренди до зростання кількості проросійських партій, а також партій «однієї людини», які навіть за офіційною назвою орієнтувалися на задоволення інтересів та амбіцій їх лідерів. На основі аналізу діяльності низки українських політичних партій дослідниця вказує, що вони переважно взагалі не комунікують свої ідеологічні принципи із виборцями, а формально існуючі партійні програми дисонують із гаслами, які партії оголошують під час виборчих кампаній. Також вона зазначає, що після початку повномасштабної війни з РФ чимало програмних засад ключових партій не відповідають стану держави та запитам суспільства [40, с. 64–77].

Ю. Шайгородський у контексті процесу розвитку громадянського суспільства та політичної культури українців досліджує проблему «дефіциту демократії». Вона «характеризується недостатнім рівнем демократичної легітимності, певною невідповідністю діяльності сучасних демократичних

режимів механізмам та процедурам, сучасним демократичним стандартам і порушенням принципів демократії в практиці суспільно-політичної діяльності». Згідно із автором, існування такого дефіциту значною мірою залежить від рівня розвитку громадянського суспільства, спроможності його інститутів, ефективності взаємодії влади з громадськістю та законодавчого забезпечення цього процесу та загального рівня політичної культури й освіти громадян [122, с. 332].

Відзначимо такий дефіцит зокрема в питаннях екологічної політики, коли екологічні політичні партії та екологічні ГО значною мірою не довіряють державним інститутам через їх можливу недоброчесність, неефективну взаємодію з громадянським суспільством тощо. В результаті існує «дефіцит» довіри у цій галузі та «дефіцит демократії» у галузі екологічної політики.

О. Тупиця відзначає, що в Умовах політичної системи України «абсолютна більшість партій здатні «завоювати» виборця, але не здатні його втримати, це і призводить до того, що значна кількість партій за свою історію проходить лише 2-3 електоральних цикли, поступаючи конкурентам які ведуть агресивну виборчу кампанію і дуже швидко знаходять точки критики». Серед основних чинників партійної кризи в сучасній Україні дослідник відзначає відсутність надійних інструментів комунікації з виборцями та партійним активом, часте використання популістських ідеологічних конструктів та намагання охопити «чужий» електорат [113, с. 41–47].

В контексті екологічних політичних партій справді відзначається їх нездатність сформувати надійний прошарок прихильників, а також використання засобів, які можуть дискредитувати екологічні партії в очах самих же прихильників цієї ідеології. У намаганні здобути прихильність

«чужих» виборців екологічні партії подекуди втрачали прихильність власного електорату. Таким прикладом є зокрема діяльність ПЗУ у ВРУ III скликання (1998-2002 рр.). Як відзначає С. Рахманін, тоді ця партія характером своєї комунікації та практичною діяльністю відвернула від себе прихильність громадських екологічних організацій та ймовірно значної частки виборців загалом [102].

А. Романюк дослідив специфіку членства у політичних партіях в Україні. Зокрема встановлено, що українські політичні партії мають переважно невелику кількість членів. Це зумовлено слабкістю партійних організацій, домінуванням партій лідерського типу, низьким рівнем довіри до інституту політичних партій і залежністю їх від спонсорів. В результаті на виборах доводиться залучати безпартійних кандидатів та чимало безпартійних працівників [104, с. 295–305].

Отже, у науковій літературі присутні ґрунтовні дослідження, дотичні до проблематики впливу екологічних політичних партій в Україні. Іноземні дослідження значною мірою зосереджені на вивченні діяльності екологічних політичних партій у тих країнах, де такі партії мають парламентське представництво і загалом більшу популярність, тобто у Західній Європі. Меншу увагу приділено екологічним партіям у країнах, де ті мають меншу популярність, зокрема в Україні. Глибоко дослідженими темами є компаративний аналіз розвитку екологічних партій у різних країнах і дослідження динаміки розвитку екологічних партій від зародження у 1970-х рр. до сучасності.

Напрацювання українських дослідників можна розділити на дві групи. Перші стосуються екологічних політичних партій в контексті екологічного руху загалом, тобто у взаємодії із екологічними громадськими організаціями та іншими суб'єктами здійснення екологічної політики. Тут значний акцент

придільний динаміці розвитку Зеленого руху від Чорнобильської катастрофи 1986 р., певного піднесення у 1990-х рр. і стагнації після 2002 р.

Друга група досліджень стосується специфіки політичних партій в Україні загалом і чинників, які на них впливають. Це зокрема кризові явища у партійній системі, проблеми довіри, неефективної комунікації, партійного лідерства, партійного членства тощо.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

1. Серед дослідників інвайронменталізму як концепції та суспільно-політичного руху є два ключових бачення щодо його розвитку. Одні прослідковують його зародження із ХХ ст., коли розвиток у різних галузях уможливив дослідження та усвідомлення взаємодії людини та довкілля в глобальному вимірі. Інші ж прослідковують корені інвайронменталізму ще із давніх часів, а остаточне формування базових цінностей, зокрема необхідності збереження довкілля та обмеження неконтрольованого екстенсивного розвитку, із часів Індустріальної революції. На сучасному етапі розвитку інвайронменталізму як ідеології та суспільно-політичного руху він набув найбільшого поширення у країнах із розвиненим постіндустріальним суспільством та демократичним політичним режимом.

2. Важливе значення для даного дослідження має систематизація вживання понять «екологічний», «Зелений», «екологістичний», «інвайронменталістський». Аналіз україномовних праць на цю тему демонструє відсутність єдиного загальноприйнятого підходу щодо вживання таких понять, тому часто різні терміни вживають для опису однакових явищ. Розробка єдиного стандарту не є завданням дослідження, тому в межах цієї праці такі терміни вважаються синонімами. При цьому переважно вживаємо терміни «екологічний» та «Зелений» із великої букви, щоб описати ідеологічну приналежність, а не просто колір об'єкта. Саме останні два терміни щодо політичних партій, громадських організацій, екологічних рухів найчастіше вживаються на практиці. В тому числі саме так себе переважно називають екологічні партії.

3. В основі дослідження лежить політико-культурний підхід, процесуальний підхід та вивчення політичних партій на основі ідеологічних «партійних сімей». Через політико-культурний підхід прослідковані об'єктивні обставини, що сприяють слабкому розвитку екологічних політичних партій в Україні як через особливості політичних процесів, так і через особливості політичної та екологічної свідомості. Також застосований аналіз на основі «партійних сімей» як один із видів порівняльного аналізу. За такого підходу політичні партії можуть бути об'єднані за ідеологічною ознакою як на національному рівні, так і на міжнародному, що дозволяє розглядати їх як єдиний об'єкт для дослідження і порівняльного аналізу зокрема. Процесуальний підхід дозволяє вивчати вплив екологічних політичних партій на політичні процеси в Україні в динаміці та охарактеризувати рівень, специфіку та масштаб їх впливу на різних етапах розвитку політичної системи. Також у роботі застосовані процесуальний, історичний, антропологічний, соціологічний, інституціональний методи дослідження, порівняльний аналіз, аналіз документів та контент-аналіз публічних заяв і публікацій у мас-медіа.

4. Дослідження діяльності екологічних партій та їх впливу на політичні процеси у світі переважно зосереджені на країнах Західної Європи, зокрема Німеччині. Така тенденція пояснюється тим, що саме тут екологічні партії найбільш популярні та змогли перейти до стабільних інституцій, які можуть бути ефективними в умовах стабільного демократичного режиму. Також окремі дослідження присвячені Зеленим ініціативам від інших партій, наприклад Нової Зеленої Угоди, яку пропонували конгресмени від Демократичної партії у США. Натомість поза Західною Європою екологічні політичні партії залишаються мало вивченими відповідно до того, як вони є

менш популярними, особливо у країнах, що розвиваються, або в умовах недемократичних політичних режимів.

5. Серед досліджень українських вчених варто виділити дві групи напрацювань. По-перше, це дослідження діяльності екологічних політичних партій та екологічних ГО в контексті розвитку Зеленого руху від 1986 р. Низка науковців прослідковують виникнення та піднесення наприкінці 1980-х та на початку 1990-х рр., тимчасові успіхи ПЗУ у 1998-2002 рр. і стагнацію на сучасному етапі. Також окремі дослідження присвячені передумовам розвитку такого руху впродовж історії України. Друга група досліджень стосується не стільки екологічних партій, скільки еволюції партійної системи України та політичних процесів загалом, чинників, що впливали на них. Таким чином екологічні партії розглядаються як одна з груп у загальній партійній системі.

РОЗДІЛ 2

НОРМАТИВНО-ПРАВОВА БАЗА ТА ІНСТИТУЦІЙНА СТРУКТУРА ДІЯЛЬНОСТІ ЕКОЛОГІЧНИХ ПАРТІЙ В УКРАЇНІ

2.1. Нормативно-правова база діяльності екологічних партій в Україні

Основним документом серед нормативно-правової бази діяльності суб'єктів політичного процесу в Україні є Конституція України. Зокрема в контексті нашого дослідження варто відзначити низку ключових положень. Конституцією передбачено право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення своїх інтересів. При цьому політичні партії в Україні сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян, беруть участь у виборах (ст. 36). Таким чином, партії офіційно задекларовані як один із засобів вираження політичної волі громадян, в тому числі у контексті здійснення екологічної політики. А тому екологічні партії мають право стати одним із таких суб'єктів згідно із Конституцією та відповідним законодавством [47].

Також гарантовано, що громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (ст. 38). Це закладає основи для демократичного врядування та виборчого права, що є ключовим для успішного функціонування політичних партій, особливо опозиційних партій, якими переважно є екологічні партії.

Конституція гарантує, що громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого

самоврядування (ст. 39). Право на проведення акцій важливе для будь-яких політичних партій, а надто для екологічних. Вони належать до партій, які часто покладаються на акції протесту або інші публічні заходи як засіб досягнення своїх цілей.

Конституція України закріплює, що усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк (ст. 40). Поруч із публічними акціями надсилання петицій та публічні звернення є важливим інструментом не тільки для екологічних партій, але і для екологічних ГО з метою донесення своєї позиції передусім до органів влади. Загалом звернення, запити на інформацію та апеляції до влади у інших формах в Україні стали важливим та часто використовуваним засобом офіційної комунікації в питаннях здійснення екологічної політики, а також у інших аспектах.

Окрім цього Конституція передбачає, що кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Також кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Така інформація ніким не може бути засекречена (ст. 50) [47]. Ця норма є підґрунтям для того, щоб екологічні партії могли апелювати до необхідності зберігати і відновлювати здорове та безпечне для людини довкілля. Особливо часто посилання на цю норму використовують Зелені у зонах сильного забруднення, наприклад у громадах, де розташовані великі індустріальні об'єкти, видобування корисних копалин, електростанції та інші шкідливі чи потенційно шкідливі об'єкти.

Таким чином ці та інші статті Конституції України передбачають право громадян на безпечне довкілля, право отримувати інформацію про безпечність довкілля та звертатися до влади з метою отримання інформації, зокрема про стан довкілля. Також громадяни мають право (за відповідними винятками) об'єднуватися в політичні партії, в тому числі екологічні, в рамках таких партій брати участь у виборах, а також проводити мирні акції. Отже, саме ці основи уможливають типову діяльність екологічних політичних партій, яку ми спостерігаємо в Україні, тобто об'єднання, направлення звернень, проведення мирних акцій, балотування до органів влади тощо.

Закон України «Про політичні партії в Україні» гарантує право громадян на об'єднання в політичні партії, їх рівність перед законом, встановлює відповідні обмеження щодо створення політичних партій, членства у них, участі у виборах тощо. Зважаючи на контекст екологічних партій варто відзначити низку аспектів, унормованих цим законом [88].

Так, згідно зі статтею 2 політична партія повинна об'єднувати «прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку», що подекуди може викликати труднощі для політичних партій, які розвинуті лише на місцевому рівні в окремих громадах. Хоча екологічні партії, зокрема найбільш розвинута із них Партія Зелених України, формально мають таку програму, через їх зосередження на місцевому рівні бачення конкретних кроків для «суспільного розвитку» часто обмежене баченням розвитку окремих громад, де ПЗУ має достатню популярність для представництва у місцевих радах. Проте вимога щодо загальнонаціональної програми в усіх активних екологічних партіях в Україні формально виконана, тобто таку програму вони офіційно мають.

Зазначимо, що до прийняття відповідного закону, створення партій в Україні регламентувалося іншими нормативно-правовими актами. Як

відзначає В. Висоцький, до 1992 р. створення політичних партій регламентувалося Конституцією УРСР. Так, ст. 49 Конституції визнавала демократичне право громадян Української РСР на об'єднання в політичні партії для задоволення їх законних інтересів. Вказувалося, що для втілення цього права не існує ніяких обмежень, крім тих, які необхідні для інтересів державної чи суспільної безпеки, громадського порядку або захисту прав і свобод громадян. Варто відзначити, що в межах недемократичного політичного режиму СРСР існували фактичні обмеження та переслідування щодо опозиційних та альтернативних партій, окрім комуністичної. Проте в межах «Перебудови» фактичне переслідування опозиції стало не таким активним. Тому зокрема створення першої екологічної партії – ПЗУ в УРСР почали готувати ще до офіційного проголошення незалежності України у 1991 р. [17, с. 76].

З 1992 р. створення політичних партій в Україні регламентувалося Законом України «Про об'єднання громадян». Там зокрема вже було визначення політичної партії як об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, які мають головною метою участь у виробленні державної політики, формуванні органів влади, місцевого та регіонального самоврядування і представництво у їх складі (ст. 2). Також було передбачено створення місцевих осередків партій, частково врегульовано питання членства, вимога щодо всеукраїнського статуту партій, заборона на керування партіями із-за кордону тощо [17, с. 77].

Сучасний Закон України «Про політичні партії в Україні» з 2001 р. встановлює низку обмежень на програмні цілі та дії політичних партій. Це зокрема заборона на підтримку ліквідації незалежності України, зміни конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності України, підрив безпеки держави, незаконне

захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, розпалювання міжетнічної, расової чи релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, посягання на здоров'я населення, пропаганду комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та їх символіки, а також заборону на підтримку агресії РФ проти України в різних формах (ст. 5) [88].

Ідеологічні основи екологічних політичних партій часто передбачають принцип пацифізму, що робить обмеження щодо посягання на державний лад менш актуальним. Також за роки діяльності вони ніколи не були проросійськими партіями, тому їх не стосуються обмеження щодо підтримки РФ у ст. 5. Хоча водночас екологічні партії у минулому виступали за принцип позаблоковості у міжнародних відносинах, що частково суперечить курсу України на вступ до НАТО. Проте після закріплення у 2019 р. в Конституції курсу України на інтеграцію до ЄС та НАТО публічних виступів за позаблоковість з боку екологічних партій не було (ст. 85 Конституції України) [47].

Ст. 10 Закону України «Про політичні партії в Україні» передбачає, що для підтримки рішення щодо створення політичної партії потрібно зібрати 10 тис. підписів «не менш як у двох третинах районів не менш як двох третин областей України, міст Києва і Севастополя та не менш як у двох третинах районів Автономної Республіки Крим». На початку 1990-х (ще до ухвалення цього закону) провести таку процедуру збору підписів вдалося лише ПЗУ, яка була однією із перших зареєстрованих політичних партій в Україні [88].

Натомість екологічні партії в Україні під час створення вдавалися до перейменування інших політичних партій, які формально створені, проте насправді існували лише для такого використання у ролі «заготовки» під політичний проект. Загалом відзначимо, що в Україні створена велика

система формально існуючих політичних партій, передусім для перейменування і використання зацікавленими «інвесторами» у разі потреби.

Водночас це може негативно впливати на реально діючі екологічні політичні партії. Їх опоненти у різних виборчих кампаніях використовували технологію «фейкового» балотування, коли реєстрували для участі у виборах схожу за назвою партію. Наприклад партію «Зелені» ймовірно створили для протидії Партії Зелених України. Так, «Зелені» ніколи не функціонували як партія із реальною мережею осередків та іншими ознаками справжності, проте часто брали участь у тих же виборах, що і ПЗУ. Отже, назви цих партій були поруч у бюлетенях, що могло спровокувати прихильників ПЗУ проголосувати помилково. Через низький рейтинг екологічних партій загалом складно із впевненістю стверджувати, що така технологія відбирання голосів ефективно працює. Проте очевидно, що учасники політичного процесу вірили у її ефективність, коли неодноразово застосовували під час виборів.

Ст. 12 гарантує зокрема право для українських партій «підтримувати міжнародні зв'язки з політичними партіями, громадськими організаціями інших держав, міжнародними і міжурядовими організаціями, засновувати (вступати між собою у) міжнародні спілки з додержанням вимог цього Закону». В контексті екологічних партій це важливо, адже вони підтримують зв'язки із Європейською Партією Зелених, яка є значно розвинутішою, ніж українська. Наприклад, станом на 2022 р. Зелені партії із ЄС активно підтримували українських Зелених в умовах повномасштабної війни. Водночас ідеологія Зелених не має чіткого націоналістичного елемента, тому розвиток їх міжнародних зв'язків не має прямого зв'язку із підтримкою в Україні якихось конкретних меншин чи прямого лобювання геополітичних інтересів інших держав. В той же час ПЗУ принаймні офіційно рівняється на Європейських Зелених як на приклад успішного розвитку.

Також ст. 12 гарантує свободу опозиційної діяльності. Єдина екологічна партія, а саме ПЗУ, фактично була провладною партією на загальнодержавному рівні лише у 1998-2002 рр. Натомість екологічні партії у політичному процесі перебувають переважно у статусі опозиційних, включаючи і місцевий рівень. Зокрема темою для критики влади часто виступає неналежна на їх думку екологічна політика. Таким чином, чітке закріплення права на опозиційну діяльність важливе саме для таких партій, які переважно працюють в ролі опозиції [88].

В контексті проведення виборів станом на 2019 р. ключовим документом є Виборчий кодекс України. Загалом він регламентує проведення виборів Президента України, народних депутатів України та різні типи місцевих виборів [16].

Тим не менш, до ухвалення Виборчого кодексу проведення виборів регламентувалося окремими законами та підзаконними актами. Залежно від чинного законодавства на момент проведення виборів воно по-різному впливало як на результати виборів, так і на специфіку участі в них. Варто виділити низку аспекти виборчого законодавства у різні роки, які суттєво вплинули саме на екологічні партії [37].

Мажоритарна система абсолютної більшості закріплювалася Законом України «Про вибори народних депутатів», який прийняли 18 листопада 1993 р. Така виборча система призвела до того, що ПЗУ, яка на початку 1994 р. мала значний потенціал, не змогла «провести» народних депутатів до ВРУ, бо на жодному із мажоритарних округах вони не здобули більше 50% голосів у тогочасних умовах.

Згодом у 1998 р. вже за умови змішаної системи виборів ПЗУ змогла отримати достатньо голосів для проходження 19 депутатів до ВРУ. Така виборча система була передбачена новим Законом України «Про вибори

народних депутатів» від 24 вересня 1997 р. Також було передбачено прохідний бар'єр 5 %, який існує на виборах і досі. ПЗУ лише одного разу змогла подолати такий бар'єр у 1998 р., коли набрала 5,43 %. Під час інших виборчих кампаній на виборах народних депутатів вони отримали менше 2%, а тому через такий прохідний бар'єр не могли претендувати на мандати [59].

Розмір виборчої застави на загальнодержавних виборах був суттєвим для невеликих партій, які позиціонували себе як «незалежні від олігархів», зокрема екологічних партій. Наприклад, у 2004 р. кандидат від ПЗУ В. Кононов вирішив брати у банку кредит у 500 тис. грн, щоб внести заставу для участі у виборах Президента України. Кандидат заявляв, що швидко зібрати таку суму інакшим чином ця партія не могла. Проте в результаті В. Кононов відмовився від участі у кампанії, повернув кредит і визнав, що ПЗУ не має можливості зібрати 500 тис. грн. для його участі у виборах [39]. Загалом розмір виборчої застави в Україні був суттєвою перешкодою для невеликих партій, які мали низьку підтримку донорів та орієнтувалися на «простих» виборців.

Отже, екологічні політичні в Україні загалом мають кращі можливості здобути підтримку в умовах пропорційної або змішаної виборчої системи з невеликими сумами застави та низьким прохідним бар'єром. При цьому мажоритарна система не сприяє таким партіям, адже їх прихильники не часто є концентрованими суто в межах якого виборчого округу.

В контексті профільної діяльності екологічних партій та їх впливу на політичні процеси проаналізована нормативно-правова база екологічної політики. Саме акцент на покращення ситуації в галузі екології є визначною відмінністю таких політичних партій. Серед ключових законів у цій галузі варто відзначити такі: «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про відходи», «Про регулювання містобудівної діяльності»,

«Про землеустрій», «Про охорону земель», «Про охорону атмосферного повітря», «Про природно-заповідний фонд України», «Про мисливське господарство та полювання», «Про тваринний світ», «Про рослинний світ», «Про Червону книгу України», «Про рибу, інші водні живі ресурси та харчові продукції з них», «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності», «Про перелік документів дозвільного характеру у сфері господарської діяльності», «Про оцінку впливу на довкілля», «Про стратегічну екологічну оцінку» [78; 79; 81; 82; 84; 85; 86; 87; 88; 92; 93; 94; 95; 96; 97; 98].

Зокрема одним із ключових законів, які стосуються зокрема екологічних партій, є Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища». Тут передбачено, що «центральні та місцеві органи виконавчої влади, а також органи місцевого самоврядування під час розробки екологічних програм залучають громадськість до їх підготовки шляхом оприлюднення проектів екологічних програм для їх вивчення громадянами, підготовки громадськістю зауважень та пропозицій щодо запропонованих проектів, проведення публічних слухань стосовно екологічних програм» (ст. 6) [85].

Ст. 9 передбачає екологічні права громадян, захист яких є одним із основних напрямків діяльності екологічних партій. Це зокрема права на безпечне для життя та здоров'я навколишнє природне середовище, участь в обговоренні та внесення пропозицій до різних проектів та видів діяльності, що можуть негативно вплинути на екологію, вільний доступ до інформації в цій галузі, одержання екологічної освіти, право на звернення до суду у разі негативного впливу на довкілля тощо.

Також ст. 10 визначає гарантії забезпечення таких прав. Серед таких гарантій є участь громадських організацій та громадян у діяльності щодо охорони навколишнього природного середовища, а також здійснення

громадського контролю за дотриманням законодавства про охорону навколишнього природного середовища. При цьому місцеві ради та профільні органи державної влади мають «подавати всебічну допомогу громадянам у здійсненні природоохоронної діяльності, враховувати їх пропозиції щодо поліпшення стану навколишнього природного середовища та раціонального використання природних ресурсів, залучати громадян до участі у вирішенні питань охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів» (ст. 11) [85].

У цьому законі також є спеціальна ст. 21 «Повноваження громадських організацій у галузі охорони навколишнього природного середовища», але політичні партії як окремі суб'єкти в цьому документі не згадуються. Таким чином, екологічні політичні партії для реалізації своїх прав, передбачених цим законом мають або співпрацювати із екологічними ГО, або їх представники працювати як звичайні громадяни без будь-якого особливого статусу. Екологічне законодавство ніяким чином не дискримінує членів політичних партій у ролі громадськості, хоча не можемо виключати упередженого ставлення з боку інших суб'єктів, коли ті вважають членів екологічних політичних партій завідомо заангажованими і зосередженими виключно на партійних інтересах. Як показує аналіз діяльності екологічних партій, їх представники часто працюють спільно із екологічними ГО або ж у міжвиборчий період публічно позиціонують себе як громадські активісти.

Те, як екологічне законодавство стосується діяльності екологічних партій та екологічних ГО, можемо також проілюструвати на прикладі Закону України «Про оцінку впливу на довкілля». Як відзначають експерти ГО «Екологія-Право-Людина», одним із суб'єктів оцінки впливу певної діяльності на довкілля є громадськість, а обов'язковим етапом ОВД є громадські обговорення та подання пропозицій від громадськості. Під час

таких обговорень державні органи, що уповноважені давати висновок про оцінку впливу на довкілля, зобов'язані розглянути зауваження громадськості щодо можливих наслідків певної господарської діяльності на довкілля. Закон передбачає механізми забезпечення реальної доступності для громадськості усіх документів, що створюються у процедурі ОВД. Схожі механізми участі громадськості передбачені і під час проведення стратегічної екологічної оцінки [101].

Екологічні партії не мають якогось особливого статусу чи привілеїв у питанні впливу на екологічну політику. Їх члени перебувають у однаковому статусі із іншими представниками громадськості. Фактично вони є третьою стороною у взаємодії із регуляторними органами та суб'єктами господарської діяльності і мають можливість брати участь у громадському контролі. Зважаючи на тісний зв'язок активних екологічних партій з екологічними ГО та екологічними рухами, всі ці суб'єкти часто спільно виступають у ролі єдиного суб'єкта «громадськість», а межа між роллю опозиційного політика та громадського активіста у цій галузі на практиці не є чіткою.

Таким чином, до найважливіших нормативно-правових актів щодо діяльності екологічних партій в Україні входять Конституція України як основний закон, законодавство щодо регулювання діяльності політичної партії, виборче законодавство, а також екологічне законодавство, що визначає можливості впливу екологічних партій на екологічну політику, якій ці партії приділяють особливу увагу.

Офіційно законодавство гарантує всі ключові права та можливості для діяльності політичних партій, зокрема їх створення, агітацію, участь у виборах, проведення мирних акцій, направлення запитів та звернень. Частково обмежують розвиток екологічних партій високий відносно їх популярності прохідний бар'єр, високі відносно їх фінансових можливостей

застави для участі у виборах, а також можливість реєструвати «фейкові» екологічні партії, що «відтягнути» голоси у реальних. Так, із дев'яти екологічних партій, які формально існували в Україні, шість ніколи не вели активних виборчих кампаній, але принаймні раз брали участь у виборах.

Профільне екологічне законодавство не виділяє екологічні партії як окремий суб'єкт із особливими правами, натомість переважно йдеться про загальні права «громадськості» на участь у здійсненні екологічної політики. Лише в окремих законах згадуються специфічні екологічні ГО. Таким чином, для повноцінної участі у здійсненні екологічної політики та уникнення дискримінації через «заполітизованість» представникам екологічних партій потрібно приховувати свою партійність або позиціонувати себе як громадські активісти. Проте офіційно членство в партії не забирає у громадянина прав, які надані всій громадськості у питаннях екології.

2.2. Програмні засади діяльності екологічних партій в Україні та країнах ЄС

Виокремлення змістових особливостей програмних документів екологічних політичних партій в Україні потребує певного стандарту, який може бути класичним джерелом ідеологічних засад. Проте аналіз документів, які могли б претендувати на статус універсального джерела ідеологічних засад і практик для Зелених, а також сама специфіка екологічних партій показують, що виокремлення лише одного документу із переліком принципів для порівняння не є можливим. Для того, щоб гарантувати універсальність принципів Зеленої ідеології в політиці, використано результати емпіричного аналізу маніфестів та заяв британських, французьких і німецьких Зелених, здійсненого Г. Прайсом-Томасом у праці «Зелені партії у Європі» [149, с. 280–290].

Також зроблене автором узагальнення порівняно із маніфестами та програмними документами об'єднання The Global Greens, що налічує 81 повноправну екологічну партію та рух, а також 12 асоціативних членів і три кандидати із різних країн. Зокрема до цього об'єднання входять найуспішніші з точки зору результатів на виборах екологічні партії світу [145].

Третій компонент для виокремлення стандарту екологічної ідеології – програмні документи Європейської Партії Зелених. Такий вибір обґрунтований тим, що саме в Західній Європі екологічні партії є найуспішнішими у світі з точки зору результатів на виборах, а також існують чи не найдовше (з 1970 – 1980-х рр.). Крім того, Європейські Зелені є чи найбільш успішним наднаціональним утворенням для екологічних партій, адже вони тісно пов'язані із відповідною групою в Європейському Парламенті (група *Greens/EFA*), демонструють регулярні активності і дуже

часто висловлюють спільні позиції через мас-медіа. Тому їх програмні документи є хорошим прикладом системної ідеологічної позиції [151].

В результаті визначено такі стандартні положення Зеленої ідеології:

- боротьба зі змінами клімату та іншими негативними наслідками надмірної експлуатації природи людиною. Орієнтація на сталий розвиток та способи господарювання, перехід на відновлювані джерела енергії, відмову від викопного палива та атомної енергетики;
- обмеження безконтрольного економічного зростання та надмірного споживання, що загрожують виходом за природні можливості планети;
- гуманне ставлення до всіх живих істот, акцент на збереження та відновлення біорізноманіття, захист і розширення природно-заповідного фонду, в тому числі через дії органів влади;
- податкова справедливість, зменшення впливу корпорацій та монополій, участь держави у зменшенні розриву між багатими і бідними через державні програми розвитку соціальної інфраструктури, відповідна недовіра до нерегульованого «вільного ринку»;
- демократія участі та широке застосування принципу субсидіарності у врядуванні;
- відкритість до культурного та ціннісного різноманіття, дотримання прав мігрантів, їх інтеграція у суспільство;
- егалітаризм, проактивна роль держави у забезпеченні рівних можливостей через освіту, програми із подолання бідності та інші засоби, забезпечення рівності, незважаючи на гендерні, расові, мовні, культурні та інші ознаки, особлива увага до прав корінних народів;
- пацифізм, орієнтація на беззбройне вирішення конфліктів, де це можливо, з перевагою санкцій, обмеження постачання зброї для режимів, що порушують

права людини, боротьба проти розповсюдження, ядерної, біологічної та інших заборонених видів зброї;

- посилення наднаціональних структур, особливо ООН для мирного врегулювання та розв'язання конфліктів, а також інших питань, що потребують координації та управління на глобальному рівні.

Якщо застосувати до цих ідеологічних принципів традиційну шкалу «праві – ліві», ми можемо віднести узагальнених Зелених до ліво-центристів із сильним акцентом на взаємодію «суспільство-природа» та інші екологічні аспекти. На користь цього свідчать їх декларації про активну роль держави у економіці, інвестиції в соціальну інфраструктуру, егалітаризм, активність держави із подолання бідності, перевага ненасильницьких методів у поєднанні із активною міжнародною політикою, негативне ставлення до шовінізму та надмірного націоналізму. При цьому про «ліберальність» свідчать орієнтація на боротьбу за права людини, проти надмірних повноважень силових структур, авторитарних режимів та корпоративних монополій.

Ці узагальнення світового досвіду співставлені із програма екологічних політичних партій, зокрема Партії Зелених України, політичної партії «Екологічна Альтернатива» та політичної партії «Еко Партія Берези». Саме ці партії брали участь у місцевих виборах 2020 р. та демонстрували певну чітку ідеологічну позицію.

Найбільше ідеологічним принципам Зелених у світі відповідає Партія Зелених України (ПЗУ). Вона чітко асоціює себе як екологічна партія, а в своїй партійній програмі фіксує більшість ключових принципів узагальненої Зеленої ідеології. Серед них зокрема: активний громадський контроль за владою, підтримка безумовного базового доходу, за гендерну рівність, протидія дискримінації у суспільстві, протидія вільному обігу зброї, протидія

жорстокому поводженню із тваринами, за глибоку децентралізацію влади, жорсткіше покарання за забруднення довкілля, розвиток інституту місцевих референдумів, активна боротьба із змінами клімату, активна роль держави у гарантуванні соціальної справедливості, легалізація медичного канабісу та сексуальних послуг, вдосконалення екологічного врядування, розвиток економіки замкнутого циклу, повний перехід на відновлювані джерела енергії та запобігання монополізації галузі енергетики, розширення природно-заповідного фонду, запровадження ринку землі, сприяння розвитку сталого сільського господарства, проти «використання сили» в міжнародних відносинах, за поетапну професіоналізацію армії.

Серед додаткових аспектів у передвиборчих програмах ПЗУ різних років варто відзначити заперечення агресивного споживацтва, принципи гуманізму, толерантності, беззастережного дотримання прав людини, розвиток соціально орієнтованої економіки, потребу формування Кримськотатарської автономії, протидію авторитарним та тоталітарним тенденціям в Україні, створення «зелених» робочих місць, послідовне впровадження вимог міжнародних кліматичних угод, пріоритет екологічних інтересів над економічними, створення індустрії вторинної переробки сировини, зупинення розвитку атомної енергетики, розбудову локальних систем енергопостачання, розвиток екологічно збалансованого туризму. ПЗУ заявляє, що «охорона здоров'я, освіта, фундаментальна наука і культура ніколи не можуть бути переведені на повну самоокупність і лише частково можуть регулюватись ринковими механізмами», а також виступає за «поетапне запровадження безумовного базового доходу, як важливого інструменту боротьби із бідністю». У міжнародній політиці вони зокрема вважають, що «обов'язковою умовою миру в глобалізованому світі XXI сторіччя є дотримання норм мультикультурного співжиття-співіснування

народів, що належать до різних культурно-історичних традицій, на засадах рівності та взаємоповаги». Відповідно до цього ПЗУ засуджує агресію «в будь-яких формах», а також підтримує вступ України у ЄС і співпрацю із НАТО [99].

Отже, саме ця програма в основному відповідає класичним принципом Зеленої ідеології. Екологічна складова тут займає великий обсяг та інтегрована практично у всі галузі. Тим не менш, в багатьох аспектах програмні документи ПЗУ та їх декларації не дають розуміння механізмів фактичного втілення окремих пунктів, як наприклад запровадження безумовного базового доходу для всіх громадян, відмова від «агресивного споживацтва», формування Кримськотатарської автономії.

Також проведено контент-аналіз публікацій на сайті ПЗУ. Наприклад, у одній із статей лідера партії В. Кононова йдеться: «Україна, одна з небагатьох країн світу, можливо, виграє в результаті змін клімату. А з співвідношення людини до орної землі може розраховувати на процвітання». Такі заяви зокрема свідчать про націоналістичний акцент лідера партії, а також доволі нетипове для Зеленими твердження, що людство чи його частина в межах країни може виграти від глобальних змін клімату [46].

Також з боку ПЗУ помітна суттєва «антиолігархічна» риторика, тобто критика сильного впливу великого бізнесу на державну та місцеву політику, а також медіа та екологічну сферу. Зокрема вони висловлювали незгоду із змінами до виборчої системи та системи фінансування політичних партій, які, відповідно до їх позиції, не сприяють розвитку малих і нових партій та сприяють збереженню впливу олігархів. У своєму передвиборчому ролику до парламентських виборів 2019 р. ПЗУ наголошує, що «наш список вільний від представників великого бізнесу, діючої влади, зірок шоу-бізнесу тощо». Водночас вони показово відкидають «можливість співпраці з олігархами», а

тому планували формувати свій виборчий фонд з пожертв «громадян та представників малого і середнього бізнесу». Загалом така риторика відповідає загальному курсу Зелених у світі щодо боротьби із монополіями та негативним впливом діяльності корпорацій, а також проти авторитарних режимів [67, 99].

Аналіз передвиборчих програм та гасел ПЗУ у показує, що вони до 2014 р. так чи інакше використовували тезу про необхідність позаблокового статусу України, зокрема проти повноправного членства України в НАТО. Проте з 2014 р. ПЗУ не заявляла чіткої позиції з цього питання. Інші ж позиції не зазнали суттєвих змін за час існування партії.

Ще дві політичні партії, які позиціонують себе як екологічні в Україні, вперше взяли участь у місцевих виборах 2020 р., а тому є відносно новими. Це «Екологічна Альтернатива» та «Еко Партія Берези». При цьому перша брала участь у місцевих виборах лише до Київської міської ради, а друга — до Київської міської та Луцької міської ради.

Аналіз специфіки створення та діяльності «Еко Партії Берези» показує, що хоча вона була заснована як «Народна екологічна партія» в 2005 році, до місцевих виборів 2020 р. існувала лише формально. У серпні 2020 р. ця партія була перейменована на «Еко Партію Берези», що змістило її акцент на особу лідера Б. Берези, який балотувався на посаду міського голови м. Києва. У Луцькій міській громаді під брендом «Еко Партії Берези» балотувалися кандидати, які в першу чергу позиціонували себе як рух «Принципові» і до цього публічно не були пов'язані із партією. Також після місцевих виборів, в результаті яких ця партія не набрала достатньо голосів для потрапляння у місцеві ради, «Еко Партія Берези» не проводила активної діяльності. Це дає підстави зробити висновок, що «Еко Партія Берези» на даному етапі є лише

формально існуючою партією, яку активують певні групи впливу під час виборчих кампаній [98].

Партія «Екологічна Альтернатива» (ЕА) також була створена в результаті перейменування партії «Досвід» у липні 2020 р., а її команда була сформована напередодні місцевих виборів 2020 р. Тим не менш, ця партія має певну історію розвитку із громадсько-політичного руху «Альтернатива», який заснував один із нинішніх лідерів ЕА Є. Фірсов у 2017 р. Також якісна відмінність від «Еко Партії Берези» у тому, що ЕА продовжила відносно активну діяльність і після виборів аж до повномасштабної війни у 2022 р.

Окрім позиціонування як екологічна, ЕА має дві специфічні особливості. По-перше, це значний акцент на взаємодії «суспільство-довкілля» при значно меншій увазі до інших аспектів, типових для екологічних партій, наприклад прямої демократії, егалітаризму, подолання бідності, соціальних програм. Частково це пов'язано із другою особливістю: суттєвою зосередженістю виключно на екологічних та дотичних до них проблемах у м. Київ, а в масштабі всієї країни [103].

Також вони заявляють: «Екологічна Альтернатива – це не черговий одноразовий проект під вибори і не імітація. В нашій команді дійсно справжні екологи та активісти, люди, добре впізнавані і авторитетні в своєму середовищі. І ми розраховуємо досягти результату не за рахунок валу реклами, а за рахунок роботи з людьми. Кожен з нас готовий йти до киян, зустрічатися і пояснювати наші цілі і завдання». Цей та інші документи яскраво показують, що ЕА розраховує передусім на підтримку мешканців столиці України. Такий фокус можна частково пояснити тим, що успішні екологічні партії у світі мають більшу підтримку в містах та урбанізованих регіонах. Тим не менш, ЕА не вдалося потрапити до Київської міської ради на місцевих виборах 2020 р. із 0,65 % голосів (прохідний бар'єр — 5 %).

У своїй партійній програмі ЕА акцентує увагу на боротьбі із забрудненням повітря, розвитку велоінфраструктури та водного транспорту в м. Києві, переході на відновлювані джерела енергії та вуглецевій нейтральності до 2050 р., програмі термомодернізації та зменшення енергоспоживання, підвищенні якості води та боротьбі із її забрудненням, збільшенні площі та якості зелених зон, впровадженні ефективної системи управління відходами, стимулюванні гуманного поводження з тваринами та впровадженні здорового харчування у навчальних закладах. Також ЕА дотримувалася опозиційної риторики і часто критикувала владу на різних рівнях через екологічні проблеми м. Київ.

Таким чином, серед програмно-ідеологічних особливостей українських екологічних партій варто відзначити суттєвий акцент на внутрішньоукраїнських екологічних проблемах і в меншій мірі на світових, жорстку антиолігархічну та опозиційну риторику. Більшість їх програмних тез відповідають загальносвітовому контексту, проте часто не містять конкретних шляхів втілення їх в Україні. Також вони часто обмежують свої програми та публічну діяльність проблемами окремих громад, де орієнтовані на боротьбу за мандати у місцевих радах.

2.3. Інституційна структура суб'єктів здійснення екологічної політики

Досліджуючи державну екологічну політику, важливо враховувати широке коло суб'єктів її здійснення. Як відзначають Н. Брюшкова та О. Удовиця, «говорячи про суб'єкт екологічної політики, раніше мали на увазі як правило державу, тепер же це можуть бути політичні партії, громадські організації, індивідуальні представники громади, інші міжнародні організації та утворення. Це зумовлює необхідність доповнити існуюче визначення екологічної політики держави. Тобто, сучасна екологічна політика держави – це тісне спілкування різних екологічних, політичних і соціальних сил та об'єднань, які спрямовані на реалізацію загальної мети у сфері охорони навколишнього природного середовища» [9, с.3].

Суб'єктів здійснення екологічної політики можна розділити на чотири ключові групи. Це державні органи, місцеве самоврядування, суб'єкти господарської діяльності та узагальнена громадськість.

До ключових державних суб'єктів здійснення екологічної політики станом на 2023 р. варто віднести Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України, Державну екологічну інспекцію України, державне підприємство «Ліси України», Державне агентство лісових ресурсів, Державну службу геології та надр України, Державне агентство водних ресурсів України, Державне агентство України з управління зоною відчуження. На місцевому рівні ці органи мають свої територіальні підрозділи.

Більшість із державних органів виконують передусім нормотворчі та контролюючі функції. Єдиним великим державним суб'єктом, що спеціалізується на господарській діяльності, є державне підприємство «Ліси

України», створене у 2022 р. на основі об'єднання державних лісогосподарських підприємств. До цього відповідну роль виконували окремі державні лісогосподарські підприємства на місцях.

Екологічні партії та екологічні ГО у профільному законодавстві переважно фігурують в узагальненому образі «громадськості». Наприклад, в контексті проведення оцінки впливу на довкілля чи стратегічної екологічної оцінки під громадськістю мають на увазі «одну чи більше фізичних або юридичних осіб, їх об'єднання, організації або групи, зареєстровані на території, на яку поширюється дія документа стратегічного планування» або ОВД. Таким чином, з точки зору екологічного законодавства політична партія не має особливого статусу. Їх представники розглядаються як представники громадськості. Особливого впливу партії можуть набути, лише якщо їх представники зможуть прийти до влади, тобто здобути мандат у ВРУ чи місцевих радах, або добитися призначення у органи державної влади в галузі екології [86, 95].

До державних органів у галузі екологічної політики екологічні партії мали стосунок лише у 1998-2002 рр., коли фракція ПЗУ була представлена у ВРУ, а один із їх лідерів С. Курикін у 2001-2002 рр. був міністром екології та природних ресурсів. За час роботи у цьому скликанні ПЗУ називає одним із своїх ключових досягнення закриття Чорнобильської АЕС. Тим не менш, немає чітких ознак того, що саме діяльність цієї партії була визначальним фактором для закриття Чорнобильської АЕС і без їх впливу цього би не відбулося.

Натомість після 2002 р. екологічні партії не були представлені у ВРУ, а їх лідери не обіймали керівних посадах у органах державної влади в галузі екології. Натомість на місцевому рівні ми відзначаємо активну роботу зокрема ПЗУ в Новомосковській (Дніпропетровська обл.), Дніпровській,

Херсонській, Вільнянській (Запорізька обл.) та Канівській (Черкаська обл.) громадах. Також до повномасштабної війни у 2020-2021 рр. активно була робота осередку партії «Екологічна Альтернатива» в м. Київ.

Наприклад, аналіз виборчих кампаній на місцевих виборах у 2020 р. показує, що окремі осередки ПЗУ активно вимагали збереження зелених громадських просторів у містах. Так, у м. Херсон вони протестували проти «знищення» громадських просторів, а у м. Дніпро влаштували вуличну виставу – «похорон природи» через дії міської влади, які на думку ПЗУ, призводять до погіршення екологічної ситуації та знищення екосистем в місті. У Вільнянській громаді Запорізької обл. тема протесту проти відкриття каолінового кар'єру взагалі стала ключовою для агітаційної кампанії місцевого осередку ПЗУ [67, 68].

Серед нестандартних форм агітації ПЗУ використовувала акції із посадки дерев, які очевидно асоціюються із їх Зеленою ідентичністю. При цьому у комунікації Дніпровського осередку партії підкреслювали, що вони садять дерева «не тільки перед виборами», тобто нібито є послідовними у своїх ідеях та практиках [111].

Типовими для осередків ПЗУ на місцевих виборах були такі пункти передвиборчих програм:

- зариблення і захист водойм, модернізація водоканалів;
- покращення системи сортування та утилізації твердих побутових відходів;
- енергоощадні заходи у житлово-комунальному господарстві;
- підвищення комфорту міста для власників домашніх тварин, зокрема собак;
- потреба боротьби зі змінами клімату на місцевому рівні;
- збільшення інвестицій у зелені зони, їх ефективний захист;
- підвищення якості питної води;

- суворіший контроль за підприємствами-забруднювачами і попередження відкриття нових;
- створення «зелених» робочих місць.

Проте в контексті реального потенціалу екологічних політичних партій впливати на політичні процеси потрібно пам'ятати, що більшість із них лише формально зареєстровані, а ті, які демонструють ознаки реальних, не мають осередків на більшості території України. Варто детальніше пояснити сутність таких формально існуючих партій.

А. Колодій відзначає чотири основні причини їх існування. По-перше, це можливість «придбати» формально зареєстровану політичну партію, перейменувати її та брати участь у виборах без необхідності заново створювати політичну партію. Попри те, що згідно із чинним законодавством політичні партії можуть бути лише загальнодержавними, цей критерій дотримується лише формально, натомість кандидати на місцевих виборах можуть балотуватися лише в одному конкретному регіоні або конкретній громаді [45].

По-друге, А. Колодій відзначає, що певні політики чи групи впливу можуть бути зацікавлені в участі лише у окремих виборах або у виборах лише в одному конкретному регіоні чи громаді. Наприклад, політична партія «Зелений Тризуб» на місцевих виборах у 2015 р. брала участь лише у виборах до Чернівецької міської ради. «Еко партія Берези» на місцевих виборах 2020 р. брала участь у виборах лише до Київської та Луцької міських рад.

По-третє, дослідниця відзначає, що частина політичних партій, хоча і мають статус загальнодержавних, починають фактичну діяльність на локальному рівні та пробують її розширювати. Зважаючи на труднощі, із якими стикаються в Україні маргінальні політичні партії, чимало політичних партій так і не змогли вийти за межі місцевого впливу, який базувався

швидше на персональній популярності їх лідерів на конкретній території, а не на прихильності до їх ідеології чи програми. Наприклад, «Еко партія Берези» заснована фактично для підтримки політика Б. Берези, який балотувався на посаду міського голови м. Київ. Таким чином, саме існування цієї партії прив'язане до особи цього політика. Також А. Колодій відзначає, що політичний регіоналізм є об'єктивною рисою української політики, що зумовлює існування як регіональних партій, так і формально існуючих партій, які можна перейменувати та використати для балотування у певну місцеву раду [45].

Також в контексті взаємодії суб'єктів здійснення екологічної політики варто відзначити взаємодію екологічних політичних партій та екологічних ГО. Як вже зазначено, з точки зору нормативно-правової бази вони всі входять до збірного образу громадськості, а тому за своїми реальними можливостями подібні. Більше того, представники екологічних ГО часто балотуються від екологічних партій на виборах, натомість у міжвиборчий період далі виступають в ролі громадських активістів, а не політичних діячів.

Серед найбільш впливовий екологічних ГО варто відзначити такі: «Екодія», «Українська природоохоронна група», «Екологія-Право-Людина», «Екоклуб», UAnimals, «Грінпіс-Україна», УЕА «Зелений світ». Аналіз їх діяльності та впливу показує, екологічні ГО на сучасному етапі в цілому є краще інституційно розвинутими в Україні, ніж екологічні партії. Зважаючи на це, частина представників екологічних партій або окремих політиків, прихильних до цього напрямку, у міжвиборчий період позиціонують себе як громадські активісти, натомість повертаються до політичної діяльності лише під час виборів. Подекуди такі громадські активісти обирають балотуватися не від екологічних партій, а від більш популярних партій, які готові підтримати їх погляди. Так, партії «Об'єднання «Самопоміч» і ВО

«Батьківщина» на парламентських виборах у 2014 та 2019 рр. офіційно підтримували Зелений порядок денний і включали до своїх списків діячів із відповідними поглядами, наприклад О. Єднака («Об'єднання «Самопоміч») та О. Рябчина (ВО «Батьківщина»).

В сучасному контексті повномасштабної війни проти РФ участь громадськості у здійсненні екологічної політики утруднена. На основі доступних результатів соціологічних досліджень встановлено, що екологічні проблеми та екологічна ситуація загалом стали менш пріоритетними для українського суспільства у період повномасштабної війни. Зокрема за даними досліджень, проведених соціологічною групою «Рейтинг», у квітні 2021 р. серед проблем, які хвилюють найбільше, 25,6% респондентів відзначили екологічну ситуацію. Натомість у травні 2022 р., на третій місяць повномасштабної війни, екологію як пріоритет в питання безпеки відзначили лише 5% респондентів. При цьому найважливішими пріоритетами щодо безпеки опитані відзначили безпеку життя (52 %) і захист від терористичних, військових загроз (52 %), що опосередковано включає і екологічні виклики, зокрема техногенні катастрофи та вплив забруднення довкілля на життя та здоров'я людини. Серед ключових прав, гарантованих Конституцією України, найважливішим для респондентів було право захищати своє життя (58 %). Свобода слова найважливіша для 32 %, право на особисту недоторканість – для 30 %. Право на безпечне довкілля – 8 % респондентів [21; 107].

При цьому за даними іншого дослідження, проведеного у травні 2022р. Київським міжнародним інститутом соціології, більшість респондентів вважали себе обізнаними щодо загроз для довкілля від ведення бойових дій (66 % цілком обізнаних або скоріше обізнаних), використання ядерної зброї (63,2 %), використання хімічної зброї (59,9 %), забруднення повітря, води і ґрунту небезпечними хімічними елементами (58,8 %). Таким чином,

більшість респондентів вважали, що вони добре розуміють потенційні та реальні загрози для екології, проте надали їм високого пріоритету в порівняно із іншими. Варто зауважити, що респонденти у цьому дослідженні звертали більшу увагу на ті аспекти довкілля, які безпосередньо стосуються їх особистого здоров'я і ризиків для нього порівняно із станом довкілля загалом [28].

Також погіршилася взаємодія екологічних політичних партій та ГО з державними органами під час повномасштабної війни. По-перше, йдеться про тимчасове обмеження доступу до державних реєстрів відкритих даних, зокрема єдиного реєстру ОВД, СЕО, реєстру лісорубних квитків. Це ускладнювало здійснення громадськістю моніторингу діяльності лісогосподарських підприємств, стану природно-заповідного фонду, ведення діяльності, що вимагає проведення ОВД чи СЕО.

По-друге, в окремих випадках діяльність державних органів у сфері екології стала менш прозорою загалом, оскільки питання публічності та відкритості вони називали такими, що «не на часі» під час повномасштабної війни. За твердженням окремих представників екологічних ГО та екологічних партій, представники органів влади та суб'єктів господарської діяльності могли скористатися обмеженням відкритості та прозорості цих видів діяльності для зловживань, наприклад, під час ведення рубок лісу. Таким чином, діяльність в умовах воєнного стану могла стимулювати зростання корупційних ризиків у діяльності профільних органів влади та місцевого самоврядування.

Із початком повномасштабної війни новими напрямками діяльності для екологічних ГО та партії стали також фіксація екологічних злочинів ворога (забруднення довкілля, провокації та аварії на об'єктах інфраструктури, зокрема АЕС тощо), волонтерство для підтримки армії, внутрішньо

переміщених осіб (ВПО) та біженців, евакуація людей та тварин, підтримка об'єктів природно-заповідного фонду тощо.

Реагуючи на загрозу відключення електроенергії, опалення та інших комунальних послуг від обстрілів, екологічні ГО та партії почали виконувати функцію комунікаторів для поширення інформації щодо альтернативних практик забезпечення побутових потреба серед населення, переробки відходів, збереження екосвідомого підходу до життєдіяльності в умовах війни. Наприклад, ГО «Екодія» поширювала поради для населення на випадок аварійного відключення електропостачання, а також загальної економії електроенергії [41].

Загалом нові напрямки діяльності в умовах повномасштабної війни варто розділити на ситуативні та стратегічні. До ситуативних можна віднести евакуацію людей та тварин із небезпечних зон, а також фінансову та матеріальну підтримку об'єктів природно-заповідного фонду, армії, ВПО та біженців. Водночас до нових напрямків, які можуть стати постійними, відносимо фіксацію та дослідження екологічних злочинів під час війни, сприяння відновленню постраждалих галузей господарства відповідно до принципів сталого та екологічного розвитку, дослідження та поширення інформації про можливі наслідки техногенних катастроф, які спричинені або можуть бути спричинені війною. Зокрема екологічні ГО та політичні партії популяризують ідеї «зеленого відновлення», тобто відновлення та розвитку господарства в Україні не за старими стандартами, а відповідно до екологічних принципів сталого розвитку, «зеленої» енергетики, ефективного менеджменту відходів, раціонального природокористування загалом.

Таким чином, екологічні політичні партії мають особливий статус у взаємодії суб'єктів здійснення екологічної політики лише тоді, коли мають достатню підтримку для перемоги на виборах і потрапляння їх депутатів до

ВРУ або місцевих рад. Іншим шляхом може бути призначення їх представників на посади у органах влади в галузі екологічної політики. На загальнодержавному рівні така ситуація була тільки у 1998-2002 рр., коли ПЗУ мала фракцію у ВРУ.

Натомість без власного представництва у органах влади екологічні політичні партії фактично входять до збірного образу громадськості. У такому статусі вони активно взаємодіють із екологічними ГО. Так, політичні партії і ГО проводять спільні акції, представники ГО беруть участь у виборах від екологічних партій тощо. А в умовах повномасштабної війни, коли проведення виборів обмежене, специфіка діяльності та роль екологічних партій та екологічних ГО у взаємодії суб'єктів екологічної політики є подібною.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

1. Нормативно-правова база діяльності екологічних політичних партій в Україні складається із Конституції України як основного закону, ЗУ «Про політичні партії в Україні», Виборчого кодексу, а також екологічного законодавства. До ключових законів у галузі екології відносять «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про відходи», «Про регулювання містобудівної діяльності», «Про землеустрій», «Про охорону земель», «Про охорону атмосферного повітря», «Про природно-заповідний фонд України», «Про мисливське господарство та полювання», «Про тваринний світ», «Про рослинний світ», «Про Червону книгу України», «Про рибу, інші водні живі ресурси та харчові продукції з них», «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності», «Про перелік документів дозвільного характеру у сфері господарської діяльності», «Про оцінку впливу на довкілля», «Про стратегічну екологічну оцінку». З точки зору екологічного законодавства екологічні політичні партії, як і інші партії, належать до збірного образу громадськості та не мають особливих прав відносно інших представників громадськості.

2. Порівняння програмних документів успішних екологічних партій у світі дозволяє виокремити такі ключові аспекти: боротьба зі змінами клімату та іншими негативними наслідками надмірної експлуатації природи людиною, гуманізм, гуманне ставлення до всіх живих істот, податкова справедливість, зменшення впливу корпорацій та монополій, участь держави у зменшенні розриву між багатими і бідними, недовіра до нерегульованого «вільного ринку», демократія участі та широке застосування принципу субсидіарності у врядуванні, відкритість до культурного та ціннісного різноманіття, дотримання прав мігрантів, егалітаризм, проактивна роль держави у

забезпеченні рівних можливостей, особлива увага до прав корінних народів, пацифізм, орієнтація на беззбройне вирішення конфліктів, посилення наднаціональних структур.

3. У порівняння із закордонними прикладами програмні документи українських екологічних партій мають такі особливості: суттєвий акцент на внутрішньоукраїнських екологічних проблемах та менше на світових, жорстка антиолігархічна та опозиційна риторика. Більшість їх програмних тез відповідають загальносвітовому контексту, проте часто не містять конкретних шляхів втілення його в Україні. Також екологічні партії часто обмежують свої програми та публічну діяльність переважно проблемами місцевих громад, де орієнтовані на боротьбу за мандати у місцевих радах.

4. Екологічні політичні партії можуть мати особливий статус у взаємодії суб'єктів здійснення екологічної політики лише тоді, коли мають достатню підтримку для перемоги на виборах і потрапляння їх депутатів до ВРУ або місцевих рад. Іншим шляхом може бути призначення їх представників на посади у державних органах влади в галузі екологічної політики. На загальнодержавному рівні така ситуація була тільки у 1998-2002 рр., коли ПЗУ мала фракцію у ВРУ. Натомість без власного представництва у органах влади екологічні партії входять до збірного образу громадськості. У такому статусі вони активно взаємодіють із екологічними ГО. Так, партії і ГО проводять спільні акції, представники ГО беруть участь у виборах від політичних партій тощо. А в умовах повномасштабної війни, коли проведення виборів обмежене, специфіка діяльності та вплив на політичні процеси екологічних партій та екологічних ГО є подібною.

РОЗДІЛ 3

ФОРМУВАННЯ І ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЕКОЛОГІЧНИХ ПАРТІЙ В УКРАЇНІ

3.1. Суспільно-політичні передумови створення екологічних політичних партій в Україні

Хоча вплив екологічних партій на політичні процеси в Україні розпочався власне із проголошенням незалежності України в 1991 р., важливо розуміти контекст та передумови, які спричинили те, що ще наприкінці 1980-х рр. в УРСР існував екологічний рух, готовий до створення екологічних партій в незалежній Україні.

Якісно новий етап у розвитку екологічного руху в УРСР розпочався у другій половині 1980-х років. Н. Барановська відзначає, що цьому сприяли два ключових фактори: початок Перебудови у 1985 р. в СРСР та Чорнобильська катастрофа 1986 р. [7, с. 123–142; 27].

Економічна криза в СРСР, яка була однією із причин «перебудови», також стимулювала невдоволення частини громадян, що сприяло розвитку опозиційного громадсько-політичного руху. Як відзначає В. Даниленко, важке економічне становище сприяло поширенню невдоволення, зневіри та байдужості серед громадян і наростанню кризових явищ в політичній та ідеологічній сферах загалом [27, с. 66–81].

Навіть до початку Перебудови в УРСР існували різні напрямки українського національно-визвольного руху. Зокрема О. Бажан виділяє в другій половині 1950-х – 1980-ті рр. три течії: національно-комуністичну, націоналістичну і загально-демократичну. При цьому до усвідомлення наслідків Чорнобильської катастрофи чітко вираженого екологічного

елементу в національно-визвольному русі УРСР або у суспільно-політичних процесах СРСР загалом не існувало [5, с. 189–199].

Окрім кризових явищ, що спричиняли суспільне невдоволення, розвитку громадської активності сприяло запровадження курсу на «гласність» у лютому 1986 р. на XXVII з'їзді Комуністичної партії Радянського Союзу (КПРС). Н. Гордіна зазначає, що впровадження цієї політики розпочалося із столиці СРСР м. Москва та втілювалося повільніше і обмеженіше у республіках [25, с. 6–8]. Воно виражалося у знятті частини обмежень щодо обговорення наявних проблем у суспільстві та державі, заохоченні критики, визнанні «помилки» колишніх керівників, реабілітації частини політв'язнів тощо. Проте часто публічне обговорення проблем не призводило до їх вирішення, що сприяло зростанню невдоволення та напруги у суспільстві.

Обмеженому запровадженню політики «гласності» в УРСР сприяло керівництво республіки на чолі з В. Щербицьким. Як відзначає Ю. Шаповал, В. Щербицький не був прихильником перебудови та опирався переходу до відкритості інформації про економічне становище УРСР, розвитку ринкової економіки, реальному втіленні принципів суверенітету та дотримання прав людини [123, с. 12–27].

Особливе значення в контексті розвитку екологічного руху в УРСР та СРСР загалом мала Чорнобильська катастрофа. 26 квітня 1986 р. внаслідок вибуху, пожежі та розкриття четвертого реактора Чорнобильської атомної електростанції (ЧАЕС) стався потужний викид радіоактивних матеріалів у довкілля. Н. Нікітіна вказує, що влада забороняла мас-медіа поширювати інформацію про наслідки аварії, їх ліквідацію, інформацію про можливий захист від опромінення. Це призвело до хвилі чуток та посилення недовіри до влади через масштабність катастрофи, які важко було приховати [59, с. 90–92]. Навіть ще за часів існування СРСР у 1990 р. Верховна Рада

УРСР прийняла низку документів, де визнала, що заходи із ліквідації наслідків аварії не були достатніми та ефективними.

Зокрема у постанові «Про невідкладні заходи щодо захисту громадян України від наслідків Чорнобильської катастрофи» від 01.08.1990 зазначено, що: «...обстановка в уражених районах залишається надзвичайно складною. Зростає рівень захворюваності людей. Загострюються серйозні проблеми, пов'язані з відсутністю детального обстеження та оцінки радіаційної обстановки, всебічного і об'єктивного інформування населення про радіоекологічну ситуацію, з невиправданим зволіканням розробки республіканської концепції безпечного проживання людей на територіях, що зазнали радіаційного забруднення. До цього часу не визначено статус 30-кілометрової зони та інших забруднених територій, не забезпечено надійний соціальний захист потерпілих внаслідок аварії. Уряд республіки не домігся виконання власних рішень по забезпеченню населення забруднених районів «чистими» продуктами харчування згідно з раціональними нормами, дозиметричними приладами, оздоровленню і лікуванню людей, будівництву житла і об'єктів соціальної сфери, вирішенню інших невідкладних завдань» [82].

Така суттєва критика тогочасного уряду УРСР з боку Верховної Ради УРСР була одним із індикаторів важливості цієї проблеми, яку неможливо було повністю замовчувати та ігнорувати навіть в умовах авторитарного режиму СРСР. Чорнобильська катастрофа мала значні соціально економічні та політичні наслідки. Зокрема О. Степаненко відзначає, що було евакуйовано та переселено близько 162 тис. осіб [109, с. 79–85]. У довгостроковій перспективі катастрофа також мала значні негативні соціальні, економічні, демографічні наслідки. Як відзначає Е. Лібанова, навіть через 30 років рівень життя населення на постраждалих територіях «значно поступається середнім

показникам не тільки по Україні, а й навіть по прилеглих територіях». Також наслідки Чорнобильської катастрофи були серед переліку найбільших страхів українського суспільства, а отже мали значний відбиток на свідомості громадян [51, с. 15–18].

Саме так Перебудова уможливила, а Чорнобильська катастрофа надала значний привід для бурхливого розвитку опозиційного екологічного руху на території України та в СРСР загалом. Як відзначає О. Стегній, цей опозиційний рух якісно відрізнявся із попередніх структур Українського товариства охорони природи, які відзначалися безініціативністю та структурною аморфністю і були повністю підпорядковані комуністичному режиму. До того ж КПСР на чолі держави часто і була ключовим суб'єктом нанесення шкоди довкіллю [108, с. 58–64].

Натомість опозиційний екологічний рух в другій половині 1980-х рр. сформувався як частина загального демократичного руху. Хоча поштовхом для цього стала Чорнобильська катастрофа, місцеві екологічні об'єднання звертали увагу також на вирішенні місцевих екологічних проблем, які не завжди прямо стосувалися аварії на ЧАЕС. Наприклад, в 1988 р. виникла Кримська асоціація громадських екологічних організацій «Екологія і світ», що головним завданням ставила припинення будівництва Кримської АЕС. Методами їх боротьби був збір підписів, мітинги, пікети, участь в профільних комісіях та експертних групах, публікації в газетах [108, с. 64].

Ще однією рушійною силою екологічного руху в другій половині 1980-х рр. Була інтелігенція. В цьому контексті хорошим прикладом є виступ письменника О. Гончара на Всесоюзній творчій конференції в м. Ленінград 1 жовтня 1987 р. Письменник акцентує увагу на тому, що масштабні державні проекти із «перетворення природи» завдають значної шкоди довкіллю: «Ради справедливості варто сказати, що й науці, видно, не так просто стримувати

натиск могутніх відомств, приборчників розгонистих проектів. Ось мова йде зараз про спорудження грандіозної Очаківської дамби, котра має відгородити увесь Дніпровсько-Бузький лиман від Чорного моря; вчені-біологи заперечують, авторитетні експерти застерігають, що, здійснилась ця ідея, гирло Дніпра перетворилось би у величезне смердюче болото, забите синьо-зеленими отруйними водоростями, де все живе задихнулось би, і хоча самі проєктанти не можуть переконливо заперечити реальність такої загрози, і хоча цей «проєкт віку» остаточно ще не затверджено, однак меліоратори біля лиманів уже беруться за своє. Як же це назвати? Чим пояснити? Гадаю, що в таких випадках конче необхідно зважати на волю самого народу, вивчати думки корінних жителів регіону, тих, хто упродовж життя трудиться на цих землях, на цих водах і здатен краще за інших визначити: чи варто втрачати дніпровське гирло з його багатющою рослинністю, чи варто пускати родючі землі під циклопічні, з незрозумілими наслідками переінакшення? У нас не заведено було про такі речі питати людей, поцікавитись, що, приміром, скажуть вони про цю вельми сумнівну Чигиринську АЕС, яка з чийогось вольового жесту має з'явитись знову ж таки в густонаселеній історичній, такій дорогій для народу місцевості. Запитувати думку людей? Чи не забагато буде гласності? В кабінетних ущелинах вже давно звикли скептично ставитись до публічного обговорення різних «епохальних» проєктів: чого, мовляв чекати від людей некомпетентних, недипломованих. Але ж ні, народ завжди і компетентний, і дипломований за найвищим правом свого вікового досвіду!» [23].

Також О. Гончар у цьому виступі запропонував скликати міжнародний «Чорнобильський форум» для публічного обговорення наслідків Чорнобильської катастрофи у різних галузях та опрацювання відповідних висновків.

Влітку 1987 р. створені перші дві місцеві екологічні асоціації «Зелений світ», а наприкінці року вже сформована Українська екологічна асоціація «Зелений світ» (ЗС), створена за активної підтримки О. Гончара. Першим її головою став також письменник С. Планчинда. Своєю метою асоціація називала «залученні широких верств громадськості до розв’язання екологічних проблем шляхом ідей виживання, демократії і гуманізму, сприяння забезпеченню громадянам права на здорове середовище проживання, яке є одним з невід’ємних прав людини» [109, с. 66; 103].

Варто детальніше проаналізувати програму ЗС, яка попри громадський статус асоціації, мала важливі ідеологічні орієнтири для формування не тільки екологічної, але й інших напрямків державної політики. Цю програму прийняли під час I з’їзду ЗС 29 жовтня 1989 р. ЗС різко негативно налаштована до екстенсивного розвитку різних галузей господарства, які ведуть до деградації природного середовища і в перспективі до можливої загибелі людства [114]: «Деградація природного середовища під впливом технічного наступу нівечить гармонію людського буття, спотворює духовний світ людини, робить її немічною і невилною. Виснаження ресурсів природи породжує великі глобальні і регіональні проблеми, веде до всесвітнього Апокаліпсису — загибелі людства».

Окрім турботи про довкілля, ЗС виступає за створення «нового світового порядку без війн, насильства та екологічних катастроф типу Чорнобильської, Аральської та інших», що свідчить про їх пацифістські орієнтири. Відповідно до їх програми, територія України наприкінці 1980-х «охоплена екологічною кризою, яка в окремих регіонах перетворилася на справжню екологічну катастрофу». Наслідками цього є не тільки знищення «рідкісних представників флори, фауни, унікальних ландшафтів... типових

краєвидів і екосистем, як степові, лісові, гірські, що становлять красу і гордість України».

Таке важке становище, відповідно до програми, негативно позначається і на здоров'ї людини: «Погіршення здоров'я народу України все більше визначається катастрофічним станом природного середовища поряд з низькою якістю життя в усіх його проявах: умови праці і відпочинку, житло і побут, харчування та охорона здоров'я, моральний стан. Особливо згубно ці чинники впливають на фізичне, психічне, моральне здоров'я дітей — майбутнього народу». Таким чином вже у програмних документах ЗС ми бачимо декларування чіткого зв'язку між проблемами довкілля та рівнем охорони здоров'я.

Серед ключових причин екологічної кризи ЗС відзначає відсутність суверенітету України, надмірну бюрократизацію управління та некомпетентність управлінців, низьку технологічну культуру виробництва і хижацьке використання природних ресурсів, прагнення суспільства до надмірно індустріального способу життя, «слабкість» суспільних інститутів та законодавства щодо захисту довкілля. Щоб виправити становище, вони закликають «зупинитися в гонитві за сьогоденними ілюзорними економічними вигодами, що здобуваються ціною нещадної експлуатації природних ресурсів та людського здоров'я».

Таким чином, ЗС через свою програму дій намагається добитися гуманізації, демократизації, деідеологізації і демілітаризації суспільства. Основою для розвитку суспільства згідно із програмою ЗС повинна стати «сучасна екологічна мораль, яка ґрунтується на безумовній повазі до священного дару життя, усвідомленні особистої відповідальності перед всесвітом, перед сучасниками і прийдешніми поколіннями, прагненні передати їм більше ніж взято від природи».

Серед принципово нових політичних аспектів варто відзначити пункт про те, що «всі права на землю та її надра, рослинний покрив і тваринний світ, води й інші природні ресурси України належать всім громадянам України». Розпоряджатися цими ресурсами повинні демократично обрані Ради народних депутатів [114].

Програма ЗС за їх же визнанням спирається на вчення В. Вернадського про ноосферу та покладає відповідальність на людину за збереження та раціональне управління довкіллям. Відповідні погляди вони збиралися запровадити у галузях охорони здоров'я, юстиції, публічної інформації, освіти, культури, будівництва, промисловості, сільському господарстві та інших [117].

Від початку свого заснування ЗС брала участь не тільки у заходах на підтримку вимог щодо захисту довкілля, але і у загальнодемократичному русі СРСР та русі на підтримку незалежності України. Зокрема Ю. Щербак відзначає, що вони брали участь у відомій акції «живий ланцюг» на підтримку соборності та незалежності України 21 січня 1990 р. Також ЗС підтримувала тісні зв'язки із Народним Рухом України (НРУ), польським рухом «Солідарність». Окрім того, лідери ЗС проводили і власні акції на екологічну тематику, наприклад масовий мітинг у м. Київ 22 квітня 1990 р. на День Землі, де за оцінкою лідера ЗС Ю. Щербака було більше 80 тис. учасників. Саме там Ю. Щербак публічно проголосив ідею заснування Партії Зелених України (ПЗУ). Як йдеться у публічно проголошеному ним маніфесті, нову партію планували створювати «на принципах гуманізації, демократизації, деідеологізації та демілітаризації суспільства, на позиціях економічного мислення і екологічної етики». Це зокрема свідчить про значну відповідність цих ідей та намірів засадничим принципам інших екологічних партій, які існували на той час переважно у Західній Європі [126, 127].

Отже, попри те, що ЗС декларувала свій статус ГО, вони чітко заявляли про підготовку до створення Партії Зелених України. Також серед політичних засобів їх діяльності була участь у роботі урядових організацій, підготовка альтернативних пропозицій і проектів, «проведення незалежної екологічної експертизи проектів, конкретної госпрозрахункової екологічної діяльності». Таким чином, попри статус ГО, ЗС була проміжним етапом до створення політичної партії. Тим не менш, ЗС існує й станом на січень 2023 р. як окрема організація, афілійована із ПЗУ.

Цікаво, що за соціальною основою, програмою та траєкторією розвитку ЗС була схожа із екологічними ГО та рухами, які виникли в інших республіках СРСР та соціалістичних країнах ЦСЄ наприкінці 1980-х. Зокрема на території СРСР рухи проти розвитку атомної енергетики виникли також у Вірменській, Литовській та Російській соціалістичних республіках. Як відзначає Дж. І. Доусон, у Вірменії та Литві антиядерний рух були тісно пов'язані із націоналістичними рухами, що відстоювали право республік на суверенітет. Наприклад, у Вірменії приводом для зародження такого руху була опозиція до роботи Вірменської АЕС поблизу м. Мецамор. Її закрили у 1989 р. через розташування у сейсмічно небезпечній зоні після масштабного Спітакського землетрусу. Проте такий крок влади міг бути спричинений не протестами антиядерного руху, а саме землетрусом і небезпекою аварії [137, с. 441–466].

Литовський антиядерний рух зосередив свої зусилля з 1987 р. на зупиненні роботи Ігналінської АЕС. Науковці та громадськість, стурбовані ризиками функціонування цієї АЕС у лютому 1988 р. об'єдналися в антиядерну асоціацію «Zhemina». Окрім власне антиядерних гасел, на установчій конференції литовські активісти виступили проти колоніального характеру управління Литовською РСР. Будівництво АЕС розглядалося саме

як приклад такої колоніальної політики та навіть «геноциду» литовського народу через можливість аварії на АЕС, подібної до Чорнобиля. Згодом, у червні 1988 р. асоціація «Zhemina» приєдналася до литовського національного руху «Sajudis», а один із їх лідерів З. Вайсвіла став головою екологічного комітету «Sajudis» [137, с. 441–466].

Як зазначає І. Джин Франкленд, схожі екологічні та антиядерні організації були у Польщі, Чехословаччині, Угорщині. Наприклад, Польський Екологічний Клуб («*Polski Klub Ekologiczny*»), заснований у 1980 р., організував масові протести, але тим не менш залишався у рамках тогочасного законодавства. Загалом у Польщі станом на 1987 р. було близько 2000 локальних екологічних груп. Згодом у 1988 р. на їх основі один із лідерів Польського Екологічного Клубу Ж. Фура заснував першу в Польщі та Центральній Європі екологічну партію.

В Угорщині потужним стимулом для розвитку екологічного руху стало утворення в 1984 р. екологічного руху Дунайського кола («*Duna Kör*»), одним із головних завдань якого було запобігти втіленню проєкту Габчико-Надьмарош із будівництва двох гідроелектростанцій (ГЕС) на р. Дунай. Н. Маннінг відзначає, що кампанія проти будівництва ГЕС тривала аж до 1989 р., коли під тиском численних протестів та масового збору підписів під петиціями влада відмовилася від проєкту [144, с. 59–68].

На території Естонії відродження екологічного руху почалося із відкритих листів науковців та студентських протестів, передусім проти видобутку горючих сланців і фосфатів. Як відзначає Н. Маннінг, саме із протестів студентів Тартуського університету в травні 1987 р. зародився Естонський Зелений Рух, що згодом влився до Естонського Народного Фронту – ключової рушійної сили за незалежність Естонії [157, с. 100–133].

Також варто відзначити, що відомі міжнародні екологічні організації також часто зароджувалися на основі протестів проти розвитку ядерної зброї та атомної енергетики. Наприклад, відома міжнародна екологічна організація «*Greenpeace*» («Грінпіс») зародилася у 1971 р. на фоні протистояння випробуванням ядерної зброї. Як відзначає С. Іден, «*Greenpeace*» використовував тактику акцій прямої дії, часто із використанням човнів та невеликої кількості людей, щоб робити спроби блокувати ядерні випробування та полювання на китів [140, с. 602–608].

Таким чином, опозиційний екологічний рух в УРСР, як і в частині інших республік СРСР, а також соціалістичних країн ЦСЄ, отримав у 1980-х новий імпульс для розвитку. Передумовами для цього було часткове послаблення комуністичних режимів, лібералізація та розвиток «гласності», а в той же час значна шкода для довкілля, яку завдавала державна політика із «підкорення природи», зокрема будівництво та робота великих індустріальних об'єктів та АЕС.

Потужним приводом для розвитку такого руху в УРСР, інших частинах СРСР та країнах «соціалістичного» табору стала Чорнобильська катастрофа. Екологічні ГО та рухи часто ставили за мету зміну державної політики у галузі енергетики, природокористування та природоохорони, які могли призвести до цієї катастрофи та інших подібних аварій. Ініціаторами розвитку опозиційного екологічного руху були науковці, письменники, вчителі, а рушійною силою часто виступала молодь.

Попри певну затримку розвитку екологічного руху у СРСР та країнах «соціалістичного табору», траєкторія їх розвитку на початку була подібною до країн Заходу. Їх створення часто було пов'язане із реакцією на загрозу ядерної війни або радіаційного забруднення через ядерні випробування, діяльність АЕС чи масштабних проєктів із «підкорення природи».

3.2. Динаміка парламентського представництва екологічних партій в Україні

Єдиною екологічною партією в Україні, що має досвід парламентського представництва та суттєве представництво принаймні в окремих місцевих радах, є Партія Зелених України.

ПЗУ виникла на основі Української Екологічної Асоціації «Зелений світ». Заснували партію на установчому з'їзді у вересні 1990 р. Першим лідером партії обрали письменника, епідеміолога та депутата Верховної Ради СРСР Ю. Щербака [35]. На той момент він вже став відомим зокрема завдяки документальним оповіданням про Чорнобильську катастрофу 1986 р. та її наслідки.

Автор оприлюднив важливі висновки, які влада, пересічні громадяни та людство загалом повинні були зробити із цієї катастрофи, зробив значний внесок у її осмислення на політичному, суспільному, психологічному рівнях. Зокрема він писав у праці «Чорнобиль»: «За кілька днів ми немовби зробили крок з однієї епохи – доатомної – в епоху незвідану, яка потребує докорінної перебудови нашого мислення. Суворі перевірки зазнали не лише людські характери, а й багато наших уявлень та методів роботи. Доля дала нам можливість зазирнути за край ночі, тієї ночі, яка настане, якщо почнуть вибухати атомні боєголовки. Чорнобильська аварія піднесла людству ряд нових – не тільки наукових чи технічних, а й психологічних проблем» [126].

Також він використовував депутатський мандат як можливість виступати на міжнародних конференціях і також поширювати приховану інформацію про Чорнобиль. Отож, обрання Ю. Щербака на посаду голови свідчить не тільки про його значні здобутки та авторитет, але і про велике

значення Чорнобильської катастрофи як каталізатора консолідації та політизації екологічного руху в Україні.

Як пише С. Рахманін, після реєстрації 24 травня 1991 р. ПЗУ стала третьою новоствореною політичною партією в УРСР після після Української республіканської партії та Української соціал-демократичної партії. Тим не менш, ще до офіційного заснування партії політично активні члени асоціації «Зелений світ» стали на бік опозиційних сил в УРСР. До створення власної партії майбутні члени ПЗУ на виборах 1990 р. до Верховної Ради УРСР та місцевих рад входили до коаліції національно-демократичних сил, які здобули більшість у Львівській, Тернопільській та Івано-Франківській обл., змусивши комуністів бути в опозиції. В інших областях УРСР опозиційна коаліція була в меншості [102].

Загалом, як відзначає О. Муравський, серед 443 обраних народних депутатів УРСР частка членів КПРС становила 85%, а у місцевих радах – тільки 51,8%. Представники ПЗУ не становили значну частку від новообраних депутатів, але таким чином українські Зелені продемонстрували, що вони на боці демократичної опозиції. Також ці вибори стали важливою подією для мобілізації майбутніх лідерів ПЗУ в інших регіонах. Саме в результаті цих виборів майбутні лідери ПЗУ В. Кононов та О. Шевчук стали депутатами Київської міської ради [57, с. 683–689].

Ще одним підтвердженням опозиційності ПЗУ у серпні 1991 р. стало їх засудження перевороту ГКЧП у м. Москва в серпні 1991 р. Як відзначає І. Коваленко, у цьому вони були солідарні із іншими демократичними партіями в Україні. В. Кононов як представник ПЗУ був одним із організаторів спільних зборів та акцій протесту демократичних сил проти спроби посилення радянського режиму через переворот [44].

Після здобуття незалежності України своєрідним визнанням впливу ПЗУ стало те, що Ю. Щербак став першим міністром охорони навколишнього середовища України у 1991 р. Натомість новим лідером ПЗУ у 1992 р. на III з'їзді обрали В. Кононова. На той час він був депутатом Київської міської ради, екоактивістом та співорганізатором музичних фестивалів.

У червні 1992 р. В. Кононов як представник громадськості взяв участь у відомому форумі із проблем довкілля в м. Ріо-де-Жанейро під егідою ООН. Саме на цьому форумі була ухвалена «Декларація Ріо про навколишнє середовище і розвиток», яка встановила 17 принципів сталого розвитку. Ще одним важливим визнанням ПЗУ в 1994 р. стала участь у Конгресі Європейської Федерації Зелених партій у м. Відень. Пізніше у 2000 р. вони також приєдналися до світового об'єднання екологічних партій «*Global Greens*» [35].

Тим не менш, напередодні президентських та парламентських виборів 1994 р. ПЗУ на мала достатнього потенціалу, щоб здобути депутатські мандати у ВРУ та поборотися на посаду Президента України. Як відзначає О. Стегній, на президентських виборах 1994 р. ПЗУ спробувала висунути Ю. Щербака, проте не змогла зібрати 100 тис. підписів на підтримку його висунання. Також за оцінкою О. Стегнія кількість членів ПЗУ впродовж 1991–1993 рр. скоротилася в п'ять разів [108, с. 155–165].

На той час ключові для ПЗУ програмні завдання щодо покращення екологічної ситуації стали типовими і для інших політичних партій. Як відзначає Г. Гончарук, питання повного закриття Чорнобильської АЕС також просував «Народний Рух України» як потужна опозиційна сила, яка в результаті отримала значно більшу підтримку, ніж ПЗУ [24, с. 29]. Таким чином, навіть електорат, прихильний до екологічного світогляду та політичних програм вже був розподілений між різними учасниками виборів.

Цю боротьбу різних політичних партій за лідерство у екологічній тематиці визнавали і в ПЗУ. Наприклад, їх лідер В. Кононов зазначав: «Ми були створені 1990 року, після того як наші представники програли вибори. Тоді виграли зовсім інші люди, які також пройшли на екологічних лозунгах, використовуючи чорнобильську тематику. І одразу, як тільки пройшли до ВР, – забули, що таке «зелені», що таке екологія. Тому «Зеленим світом» було прийнято рішення створити партію. І, звісно ж, коли створювали партію, подивилися на Захід — чи є там такі партії. Там такі партії були. Тому контакти із Заходом напрацьовані з самого початку, але у нас все-таки своє бачення політики» [20].

Позиція ПЗУ про те, що саме вони є справжньою екологічною політичною партією, а інші «лише імітують», спостерігається під час кожної передвиборчої кампанії від 1994 р. до 2020 р. Така позиція має захисний характер та відзначається обмеженим успіхом через особливості політичної та екологічної свідомості електорату. Переважна більшість виборців не здатна відрізнити системний підхід до екології від ситуативних обіцянок щодо вирішення поточних екологічних проблем. Таким чином, значна частина виборців не здатна відрізнити «справжніх» екологічно свідомих політиків від «несправжніх». Впродовж подальшого розвитку лідери ПЗУ також демонстрували приклади політичної діяльності, яка суперечить їх засадничим принципам.

На парламентських виборах 1994 р. ПЗУ також не змогла отримати жодного мандату. Однією із причин цього було те, що на парламентських виборах застосовувалася мажоритарна система абсолютної більшості. Вона надавала значну перевагу популярним самовисуванцям та представникам найпотужніших партій, що могли зосередити достатні ресурси та потенціал для перемоги на конкретних округах. В результаті 226 із 405 (56%) обраних

депутатів були безпартійними. Серед політичних партій абсолютним лідером стала Комуністична партія України (КПУ) із 85 із 405 мандатів. Натомість НРУ отримав тільки 20 мандатів.

В рамках такої виборчої та партійної системи ПЗУ, яка не відносилася до найбільш популярних політичних партій, не могла здобути значну підтримку. Як відзначав В. Кононов, під час створення та розбудови партії вони орієнтувалися перспективу створення в Україні німецької моделі парламентаризму. Саме в Німеччині на той час також розвивалася одна із найбільш успішних Зелених партій у світі «Союз 90/Зелені» (*Bündnis 90/Die Grünen*). Тим не менш, об'єктивні обставини в Україні на той час суттєво відрізнялися від німецьких. Зокрема це стосувалося вже згаданої мажоритарної системи абсолютної більшості, а також існування демократичної політичної системи лише на початковому етапі в Україні. У той же час у ФРН демократична система вже існувала 50 років та мала зовсім інші особливості розвитку [20].

Також відрізняється суспільна свідомість, зокрема в питаннях пріоритетності екологічних проблем. Наприклад, дослідники відзначають в Україні на початку 1990-х посилення процесів соціально-економічної дезінтеграції, економічної депресії, що змушувало політичні партії трансформувати свої гасла, програми та обіцянки з урахуванням такої кризи. Йдеться про орієнтацію на покращення матеріального становища населення та особистої безпеки. Наприклад, саме проведення виборів 1994 р. було частково зумовлене безстроковим страйком шахтарів та гіперінфляцією. Таким чином, глобальні проблеми та довгостроковий негативний вплив на довкілля поступалися місцем потребі швидкого екстенсивного відновлення та розвитку для зростання добробуту громадян [108, с. 143–147].

Крім того, ставка на розвиток політичної партії за зразком ФРН не виправдала очікування через формування в Україні президентсько-парламентської республіки зі значним зосередженням фактичних повноважень і неформального впливу в руках Президента України Л. Кравчука, а потім Л. Кучми. Також відмінними були політична культура, рівень достатку населення та інші чинники.

Натомість більш сприятливими були умови для ПЗУ напередодні парламентських виборів 1998 р. Партія отримала додатковий фінансовий та соціальний капітал і відзначалася відносно новими для українського виборчого процесу методами агітації. Наприклад, у 1997 р. ПЗУ провела всеукраїнський тур «Збережемо природу для життя!», який вони проводили у різних регіонах України за підтримки відомого гурту «Скрябін». Також у їх виборчому списку була відомі співаки Руслана та Г. Кричевський, представники великого бізнесу В. Хмельницький, С. Рись, С. Павленко, О. Поліщук тощо. Тим не менш, О. Листопад зазначає, що ПЗУ стала об'єктом критики через включення у список представників промисловості, наприклад вже згаданого першого заступника голови правління ВАТ «Кіровограднафтопродукт» О. Поліщука або віце-президента великого підприємства-нафтотрейдера «Шелтон» І. Кирюшина. За словами критиків, від ПЗУ народними депутатами в результаті парламентських виборів 1998 р. стали представники підприємств, які частково відповідальні за забруднення довкілля та викиди парникових газів [50].

У виборчій кампанії ПЗУ використовувала гасло «Політики займаються демагогією», яке супроводжувалося візуальними образами екологічної катастрофи, до якої на їх думку могла призвести демагогія та політична безвідповідальність. Як відзначає С. Рахманін, ПЗУ під час виборчої кампанії 1998 р. взяла до списку багато «нових облич», які обіцяли займатися

«конкретним справами» на противагу досвідченим політикам, які нібито «тільки обіцяють» [102]. Таким чином вони намагалися розширити електоральну базу за рахунок виборів, які орієнтувалися на «нові обличчя» загалом, а не суто на політиків із екологічними поглядами.

Також ПЗУ у своїй комунікації намагалася дистанціюватися від радикальних екоактивістів, які вчиняли акції прямої дії. В. Кононов відзначав: «...є речі, які не можуть бути прийняті нами як політиками. Наприклад, обрізання високовольтних дротів, або підпалення хутряних магазинів... Ми не маємо наміру займатися такими радикальними речами. Те, що ми інші, – всі побачать і відчують» [20].

Всі ці зусилля із включення у списки відомих діячів шоу-бізнесу, представників великого бізнесу, акцент на «нових обличчях» та поміркованому ставленні до державної політики були частково спрямовані на розширення електоральної бази ПЗУ. Вони ймовірно хотіли перестати бути маргінальною партією, орієнтованою суто на виборців, для яких однозначним пріоритетом була екологія. Водночас це загрожувало нівелювати відмінності цієї партії від інших. Частково протидіяли цьому гасла ПЗУ про те, що тільки вони є «справжніми Зеленими» на противагу іншим партіям, які нібито лише імітують таке спрямування.

Водночас у 1998 р. ПЗУ не відзначилася у своїх програмах, гаслах та діях як політична партія, що підтримує гендерну рівність та права жінок. Натомість Зелені у країнах ЄС на той час вважали боротьбу за гендерну рівність важливим аспектом своєї діяльності. Так, виборчий список ПЗУ у багатомандатному виборчому окрузі складався із 68 чоловіків та 9 жінок (12%). При цьому серед перших десяти кандидатів у списку не було жодної жінки. Це свідчить про те, що їх реальні дії не цілком відповідали стандартам, наприклад, німецьких Зелених, на яких орієнтувалися українські.

В результаті виборів список ПЗУ отримав 5,4% голосів у багатомандатному виборчому окрузі та жодного мандата у одномандатних виборчих округах. Найбільший відсоток голосів вони отримали у Одеській (10,7%), Запорізькій (7,75%) і Київській (6,73%) областях, а також в м. Київ (8,6%). Найменший відсоток голосів за ПЗУ був у Донецькій (4%), Чернівецькій (3,4%) та Львівській (3,2%) областях. Таким чином, результат ПЗУ на парламентських виборах 1998 р. не демонструє чіткої географічної закономірності щодо її підтримки у різних регіонах України.

Натомість такі географічні закономірності можна спостерігати щодо інших політичних партій. Наприклад, Комуністична партія України (КПУ), яка отримала найбільше: 24,7% голосів у багатомандатному виборчому окрузі, здобула значно більше підтримки на Сході та Півдні України і в АРК на противагу низьким результатам на Заході. НРУ, який отримав загалом 9,4% голосів і другий результат, здобув найбільше підтримки на Заході України і найменше на Сході, Півдні та в АРК. Натомість Прогресивна соціалістична партія України натомість отримала найнижчі результати на Заході України, що ймовірно пов'язано із їх проросійською та лівою риторикою. Всеукраїнське об'єднання «Громада» отримало високі результати (35,3%) у Дніпропетровській області, де значний вплив мав їх лідер П. Лазаренко. Також аномально високі результати у Закарпатській області отримала Соціал-демократична партія України (об'єднана) (31,2%), що також ймовірно пов'язано із впливом її лідерів В. Балогі та братів Суркісів саме у цьому регіоні.

Таким чином, ми бачимо, що ПЗУ на парламентських виборах 1998 р. не належала ні до партій, які мали яскраво виражену підтримку в якомусь конкретному регіоні, ні до партій, які орієнтувалися на проросійський/антиросійський чи прокомуністичний/антикомуністичний

поділ. Натомість ПЗУ намагалася мобілізувати електорат, який мав запит на «нові обличчя» у політиці.

В той же час закиди опонентів щодо зв'язків ПЗУ із представниками великого бізнесу, в тому числі керівників підприємств-забруднювачів, знайшли додаткове підтвердження. Серед 19 народних депутатів, які пройшли до ВРУ за списком ПЗУ, 13 офіційно працювали у приватних підприємствах, а 11 із них – на керівних посадах. Серед представників інших галузей один професійний політик (В. Кононов), два держслужбовці, один представник екологічної асоціації, один науковець та один журналіст. Таким чином, більшість депутатів у фракції ПЗУ не мали прямого стосунку до екоактивізму чи боротьби за покращення екологічних стандартів.

Серед 19 обраних кандидатів було лише дві жінки. Це ймовірно свідчить про те, що ні під час формування списку, ні під час обрання, хто від партії отримає мандати, ПЗУ не враховувала принцип гендерної рівності [121].

Результати парламентських виборів 1998 р. сприяли стабілізації та посиленню партійної системи України. Завдяки тому, що вперше половину депутатів обирали за партійними спискам, у популяризацію партійних брендів були вкладені значні фінансові, адміністративні, соціальні ресурси тощо. Водночас, через специфіку розподілу мандатів у ВРУ цей орган влади не мав стабільної більшості, яка могла би протистояти спробам президента Л. Кучми сконцентрувати владу в своїх руках. Свідченням цього, наприклад, було те, що першого у цьому скликанні Голову ВРУ О. Ткаченка обрали лише з 18 спроби. Як відзначає Ю. Остапеч, структуризація депутатського складу ВРУ III скликання відбувалася по лінії «пропрезидентські – антипрезидентські сили». Також фракції та депутатські групи формувалися навколо конкретних лідерів, а також за регіональною ознакою. Цьому

сприяло те, що, наприклад, ВО «Громада» формувалася навколо П. Лазаренка, а СДПУ(О) здобула високі результати у Закарпатській області і формувалась навколо політичної еліти з цього регіону [66].

За таких умов фракція ПЗУ як одна із малих фракцій намагалася балансувати між ситуативними група влади та опозиції. У 2000 р. принциповим рішенням, яке підтримала ПЗУ, стало закриття Чорнобильської АЕС. Також у червні 2001 р. Президент України Л. Кучма призначив міністром екології народного депутата та заступника голови ПЗУ С. Курикіна [90]. Він працював на цій посаді до 30 листопада 2002 р., що практично збігається із перебуванням на посаді прем'єр-міністра А. Кінаха. Також вплив на прийняття рішень представники ПЗУ мали за рахунок того, що головою Держкомітету з питань зв'язку й інформатизації став заступник голови партії та колишній комерційний директор національного телефонного оператора «Укртелеком» О. Шевчук. Водночас перебування висуванців ПЗУ на посадах у виконавчій гілці влади робило їх частково залежними від Президента України Л. Кучми, який згідно із Конституцією України 1996 р. і наявним практикам врядування мав вирішальний вплив на такі призначення. Саме тому у 2000-2001 рр. зв'язки ПЗУ та Президента України Л. Кучми посилювалися.

Невдалою була спроба ПЗУ позмагатися за посаду Президента України під час виборів 1999 р. Їх кандидат та лідер партії В. Кононов отримав 0,29% голосів та 12 позицію серед 13 кандидатів у першому турі. Як відзначає С. Рахманін, ПЗУ на цих виборах докладала значно менших зусиль та витратила значно менше коштів на агітацію [93]. Однією із причин цього могло бути те, що не всі фінансові донори партії підтримали активну участь ПЗУ у президентських виборах. Також сама участь В. Кононова у виборах, за С. Рахманіним, могла бути пов'язана із намірами ПЗУ зберегти вдавану

нейтральність у протистоянні між Президентом України Л. Кучмою та опозиційними на той час КПУ та СДПУ(о). Хоча, на думку автора, насправді ПЗУ на той час підтримувала саме Л. Кучму. Тому участь В. Кононова як кандидата на посаду Президента України ймовірно була не спробою реально перемогти, а намаганням використати виборчу кампанію для популяризації партійного бренду [102].

Як показує контент-аналіз передвиборчої програми В. Кононова, вона значною мірою була орієнтована на природоохоронні та ліберальні цінності, а своєю ключовою аудиторією він бачив молодь. У своєму заклику до учасників виборів кандидат просить сприймати вибори «виважено та спокійно» та шукати «згоду в ім'я прогресу України». Зміни на його думку, мають привнести «20 мільйонів» молодих українців, які повинні «взяти владу в руки». Серед відзначених В. Кононовим принципів: «лише екологічно безпечні і соціально виправдані рішення є економічно доцільними», «державна людина, а не людина для держави», «Україна – позаблокова держава» [14, с. 160].

У програмних пунктах кандидата щодо оборони та міжнародної політики, на нашу думку, закладена певна суперечність. З одного боку, він відзначає, що «глобальна екологічна криза рано чи пізно змусить людство об'єднатись», а з іншого — виступав за позаблоковий статус України. При цьому у галузі оборони В. Кононова виступав за професіоналізацію армії, але жодним чином не відзначив приведення її до певних світових стандартів. При цьому, для нього «екологічна безпека – центральний елемент національної безпеки». Хоча такі акценти можна пояснити пацифістськими поглядами, притаманними для Зелених, а також спадщиною Чорнобиля, заклик до позаблоковості суперечить тезі про те, що глобальні екологічні проблеми змусять людство тісніше інтегруватися [14, с. 160; 130].

Водночас, орієнтири В. Кононова та ПЗУ щодо позаблоковості можна також пояснити тогочасними суспільними настроями. Як показує соціологічне дослідження Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва, у 1998 р. 51% респондентів в Україні підтримували ідею приєднання України до союзу Білорусі та Росії, а також надання російській мові статусу другої державної. Натомість тісне співробітництво із НАТО підтримували лише 29% респондентів, а питання щодо вступу до ЄС навіть не було включене в опитування. Таким чином, різка «прозахідна» позиція політичних партій та їх висуванців могла негативно вплинути на їх рейтинг, якщо ці партії орієнтувалися не лише на «прозахідний» електорат. Як показують результати ПЗУ під час виборів 1998 р., їх електорат досить рівномірно розподілений по різних регіонах України [26, ст. 8].

За даними ЦВК, більшу частину передвиборчого фонду (93,4%) В. Кононов у 1999 р. витратив на телевізійну рекламу. Такий розподіл бюджету був типовим на той час, адже тоді більшість виборців відзначали, що хотіли би отримувати інформацію щодо виборів саме із телебачення [26, с. 7; 36].

Результат В. Кононова 0,29% голосів порівняно із 5,43% ПЗУ на парламентських виборах 1998 р. можна пояснити низкою чинників. По-перше, це відмінності у специфіці конкуренції на президентських та парламентських виборах. Якщо під час парламентських виборів 1998 р. до ВРУ потрапили депутати від восьми політичних партій та блоків, то формат президентських виборів передбачає перемогу лише одного кандидата. Таким чином, під час парламентських виборів чинна влада могла підтримувати, або не заважати ПЗУ. Натомість під час президентських виборів Л. Кучма не міг підтримувати інших кандидатів, адже переможець буде лише один. По-друге, зважаючи на попередні результати, ПЗУ не мала значних шансів перемогти, а

тому ймовірно використовувала виборчу кампанію для підтримки власної впізнаваності.

У ВРУ III скликання ПЗУ демонструвала помірковану або лояльну до чинного Президента України Л. Кучми позицію. Із цим ймовірно пов'язаний персональний склад фракції ПЗУ, що здебільшого включала представників бізнесу, які були відкриті до різного роду комерційних домовленостей та були зацікавлені у лояльності до них влади. Також представники ПЗУ працювали у органах виконавчої влади на посадах, призначення на які безпосередньо залежало від Президента України. Як відзначав С. Рахманін, «парламентський осередок ПЗУ був і залишається одним з елементів пропрезидентської більшості. Протягом чотирьох років законотворчої діяльності вона сумлінно відпрацьовувала лінію Банкової». Зокрема ПЗУ утрималася від підтримки масових акцій протесту проти Л. Кучми «Україна без Кучми» у 2000 р. [102].

Впродовж роботи у ВРУ III скликання чисельність фракції ПЗУ змінювалася через переходи депутатів між фракціями. Максимальна чисельність депутатів у фракції була 26 у 1998 р., а мінімальна – 15 у 2002 р. Такі коливання свідчать про слабку ідеологічну та організаційну монолітність фракції, яка допускала тимчасове включення депутатів, що не були довгостроковими членами партії та не демонстрували довгострокової відданості її принципам. Також діяльність ПЗУ та її лідерів зокрема змушувала прихильників Зеленої ідеології сумніватися у відданості цієї партії своїм ідеологічним принципам. Наприклад, заступник голови ПЗУ В. Хмельницький за час роботи народним депутатом у 1998-2002 р. фактично став співвласником великого металургійного комбінату «Запоріжсталь» та кількох обласних газопостачаючих компаній. Попри те, що В. Хмельницький добився встановлення додаткового очистного обладнання на «Запоріжсталі»,

сам факт орієнтації лідерів ПЗУ на примноженні капіталу замість фактичного втілення Зеленої програми відвертав від них частину виборців [102].

У 2001-2002 рр. результати соціологічних досліджень Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва показували рейтинг ПЗУ в діапазоні від 3,4% до 7% голосів тих, хто має намір взяти участь у виборах. Проте під час самих парламентських виборів 2002 р. вони отримали лише 1,6% голосів за партійними списками та не здобули перемогу в жодному одномандатному виборчому окрузі [15].

Це вимагає з'ясувати, чому виникла така розбіжність. У передвиборчій програмі ПЗУ 2002 р. заявляють, що партія «є носієм нової концепції екологічного розвитку в умовах постіндустріального суспільства, сповідує принцип «лише екологічно чисте є економічно вигідним». Окрім базових принципів Зелених, які ми вказували раніше, вони декларували підтримку впровадженню децентралізації та розширення прав органів місцевого самоврядування, впровадження принципів гендерної рівності, за нейтральний статус України, а також за перехід до парламентсько-президентської республіки. Водночас у самому списку кандидатів ПЗУ гендерний баланс не спостерігається.

Позиція ПЗУ проти вступу України до НАТО та позаблоковий статус загалом не дозволяли їй обрати чіткий прозахідний вектор позиціонування. Також суперечливою була позиція партії щодо переходу до парламентсько-президентської республіки, адже у попередні роки ПЗУ мала зв'язки із Л. Кучмою, який активно використовував значну повноваження як Президент України. В умовах поступової поляризації політичних партій на прозахідні і проросійські, а також на пропрезидентські та антипрезидентські ПЗУ чітко не примкнула до жодного напрямку. Також партія ймовірно втратила частину електорату, відданого Зеленій ідеології через підтримку

неекологічних ініціатив та діяльність окремих народних депутатів у III скликанні, які фактично лобіювали свої бізнес-інтереси, в тому числі за рахунок поширення впливу і придбання часток у неекологічних промислових підприємствах.

В результаті на парламентських виборах 2002 р. ПЗУ отримала тільки 1,3% голосів за прохідного бар'єру у 4%. Також кандидатам від ПЗУ не вдалося перемогти у жодному із одномандатних округів.

Такий фактичний результат був значно нижчим за рейтинги партії у соціологічних дослідженнях, зокрема Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. Зокрема найвищий рейтинг ПЗУ мала на півдні України (Автономна Республіка Крим, Одеська, Херсонська та Миколаївська обл.) — 9,9%. На сході (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська, Сумська обл.) за цю партію готові були проголосувати 7% виборців. У центрі (м. Київ, Київська, Вінницька, Житомирська, Кіровоградська, Полтавська, Хмельницька, Чернігівська обл.) — 5,1%. на Заході — лише 3% [15].

Такі відмінності між передвиборчими рейтингами та фактичним результатом можна пояснити як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. Як відзначають А. Мельниченко та О. Акімова, існував значний рівень недовіри населення до соціологів, фактор несумлінності самих організаторів дослідження, а також «неспроможність зробити адекватну теоретичну рефлексію вже наявної емпірії». Також існують і об'єктивні фактори, наприклад відмінність між актом участі у опитуванні та участі у голосуванні. Крім цього, на нашу думку, сама специфіка ПЗУ відобразилася на результатах, адже ця партія не мала радикальних ідеологічних позицій у більшості питань, а тому під час соціопитувань могла бути вибором для тих,

хто не мав чіткої та радикальної позиції і в підсумку просто не взяв участі у виборах [54, с. 73–75].

Як відзначає О. Балакірієва, у 2001-2002 рр. організатори соціологічних опитувань зіткнулися із низкою перешкод, які ймовірно вплинули на їх результати. Зокрема вказуються труднощі із досягнення важкодоступних категорій респондентів, наприклад мешканців віддалених сіл, військовослужбовців строкової служби та ув'язнених. В результаті, за О. Балакірієвою, були занижені результати Соціалістичної партії України (СПУ), які мали підтримку у сільській місцевості, а також блоку «За єдину Україну» (ЗаЄДУ), який мав високу підтримку серед військових та ув'язнених [133, с. 213–238].

Також варто відзначити і чинники, які власне залежали від ПЗУ, зокрема їх позиціонування, агітацію, виборчий список та фінансування виборчої кампанії. Так, станом на 2002 р. ПЗУ вважалася провладною партією, зокрема через присутність їх представників у органах влади за президентства Л. Кучми та утримання від участі в масових акціях протесту проти Л. Кучми. Таким чином, ПЗУ не вдалося на парламентських виборах 2002 р. зіграти роль партії, яка «проти демагогії» і «старих» політиків.

Саме поразка на парламентських виборах 2002 р. фактично стала початком занепаду ПЗУ, адже з 2002 р. до січня 2023 р. ця партія більше жодного разу не змогла провести депутатів до ВРУ, а її кандидати ніколи не отримували високих результатів у президентських виборах.

Під час Помаранчевої революції 2004 р. та в подальшому у 2005-2007 рр. однією із проблем Зелених стала невиразність їхнього політичного позиціонування у протистоянні так званих «помаранчевих», які орієнтувалися на В. Ющенко, і «біло-блакитних», які орієнтувалися на В. Януковича. Зокрема в інтерв'ю у 2005 р. лідер ПЗУ В. Кононов відзначав, що вони хочуть

бути «третьою силою», яка не підтримує ні владу, ні опозицію: «Переконаний, що сьогодні наша партія є реальною третьою силою в Україні, яка не належить ані до влади, ані до опозиції. ПЗУ знає проблеми українського народу, готова використати найефективніші рецепти для виходу з кризи. Наша партія готова до діалогу з усіма політичними силами, які працюють на благо держави» [20].

Підтвердженням такого підходу стала непослідовна позиція ПЗУ під час виборів Президента України у 2004 р. У липні 2004 р. вони спершу вирішили підтримати балотування лідера В. Кононова [70]. Тим не менш, про брак фінансових ресурсів на ведення такої кампанії свідчить те, що В. Кононов озвучив намір брати кредит в банку для внесення застави у 500 000 грн. для участі в виборах. В підсумку В. Кононову не вдалося зібрати кошти на повернення кредиту і він змушений був зняти свою кандидатуру із виборів [39]. Таким чином ПЗУ фактично залишилась осторонь важливих суспільно-політичних процесів під час Помаранчевої революції та не змогла чітко примкнути до жодної зі сторін у протистоянні «помаранчевих» та «біло-блакитних». Партія не мала достатньої підтримки та ресурсів, щоб претендувати на роль «третьої сили» або важливу роль у одній із двох політичних коаліцій. Водночас, через включення до списків представників бізнесу, які на практиці часто не дотримувалися принципів зеленої ідеології, ПЗУ дискредитувала себе в очах частини свого електорату.

Таким чином, ПЗУ не мала чіткого позиціонування у системі політичного та соціокультурного поділу на національно-патріотичні та проросійські сили, який суттєво впливав на політичну та партійну систему в Україні зокрема. Як відзначає Ю. Якименко, тривалий час громадська думка в Україні сприяла конкуренції політичних партій саме за таким поділом, а не за поділом на «праві» та «ліві» [128, ст. 39].

Єдиний значний електоральний успіх ПЗУ на парламентських виборах 1998 р. пов'язаний із значними фінансовими вливаннями від представників бізнесу, які були включені у її список, але фактично не слідували приципам Зеленої ідеології на практиці. Гасла та програмні засади, із якими кандидатам від ПЗУ вдалося потрапити до ВРУ не були суто Зеленими. Тоді вони позиціонували себе як альтернатива усіх «старим» політикам, які «займаються демагогією». Проте через роботу у ВРУ III скликання та делегування своїх представників в уряд ПЗУ також отримала порцію негативу та набула репутації «старих» політиків, що не дозволило їм повторити таку кампанію вдруге.

Як відзначає О. Стегній, «лінія партії була хибною ще двадцять з гаком років тому, коли представники великого капіталу були нею долучені до лав партії, отримали мандати. Хоча представляли забруднювачів довкілля. У виборців виникав скепсис, але керівництво ПЗУ на це так і не звернуло уваги, і її діяльність так і не відповідала задекларованим принципам» [50].

Переформатування політичної системи після Революції гідності у 2014 р. також не призвело до зростання впливу екологічних політичних партій. У виборах Президента України у 2014 р. жодна екологічна партія участі не брала, зокрема через брак потенціалу та фінансових ресурсів. Так, за підсумками парламентських виборів 2012 р. вони не були представлені у ВРУ, а за підсумками місцевих виборів 2010 р. екологічні партії були представлені лише в окремих місцевих радах. Наприклад, ПЗУ мала лише три із 120 мандатів у Одеській міській раді. Такі низькі результати були закономірним наслідком стагнації екологічних партій в Україні. В результаті партії із таким низьким рейтингом не були потенційно привабливими для інвестування значних фінансових та людських ресурсів. Також варто відзначити, що в умовах збройної агресії РФ ідеологічні погляди Зелених,

зокрема гасло «держава для людини, а не людина для держави» не відповідало зростанню патріотичних та націоналістичних настроїв.

У позачергових виборах до ВРУ у 2014 р. взяли участь дві екологічні партії: ПЗУ та політична партія «Зелена планета», які отримали 0,25% та 0,23% голосів відповідно [71]. Такі низькі результати практично не відрізнялися від результатів екологічних партій на попередніх загальнодержавних виборах до Революції Гідності та початку війни з РФ. Це ще раз показує, що суттєва зміна політичної ситуації не спричинила жодного помітного ефекту на популярність екологічних партій.

На парламентські вибори 2014 р. ПЗУ ішла з гаслом «За чесну державу і чисту країну». У основі програми ПЗУ для участі у виборах були ключові гасла «мислити глобально — діяти локально», а також «держава для людини, а не людина для держави». Відзначимо нові аспекти передвиборчої програми, які відповідають суспільно-політичним процесам в Україні станом на 2014 р.

По-перше, це підтримка процесу децентралізації в Україні («за розширення прав територіальних громад за децентралізацію влади і розширення прав регіонів зі збереженням унітарного устрою країни... за участь територіальних громад у формуванні місцевих бюджетів та контролі над використанням коштів»).

По-друге, це розширення доступу до публічної інформації («доступність публічної інформації – ознака демократії»).

По-третє, це економічне відновлення Донецької та Луганської областей («Партія Зелених за відбудову економіки Донбасу на засадах реструктуризації та глибокої модернізації, впровадження високих екологічно дружніх технологій»).

Проте у передвиборчій програмі ПЗУ прямо не згадуються вступ до ЄС та НАТО, а також немає позиції щодо повернення окупованих РФ територій.

Ці питання згадані побіжно. Щодо євроінтеграції партія стверджує: «Партія Зелених за розвиток євроінтеграційних процесів, за активне співробітництво із країнами Чорноморського регіону, за зміцнення особливого партнерства України із Євросоюзом на засадах Угоди про Асоціацію». Натомість щодо у питанні війни з РФ ПЗУ обмежується твердженням: «Партія Зелених проти силового розв'язання проблем міждержавних стосунків та внутрішніх проблем, за беззастережне дотримання норма міжнародного права».

В контексті діяльності екологічних партій варто відзначити, що для їх ідеологій типовим є дотримання принципів пацифізму. Під час передвиборчих кампаній у 1990-х роках ПЗУ взагалі активно виступала за позаблоковий статус України. Станом на 2014 р. таких заяв вже не було, проте в умовах захисту від агресії РФ та підконтрольних їй сепаратистських утворень дотримання принципів пацифізму можна розглядати як негативний чинник для популярності політичних партій, адже він фактично робив частину ідеології ПЗУ нерелевантною щодо поточної ситуації в країні.

Аргументом на підтримку такої гіпотези є те, що найвищі результати на виборах отримати партії, які робили значний акцент на зміцненні захисту України проти РФ. Це зокрема «Народний фронт», який йшов на вибори із гаслом «Сильна команда для складних часів» [1]. Лідерами партії були тодішній прем'єр-міністр А. Яценюк, міністр внутрішніх справ А.Аваков, колишній виконувач обов'язків Президента України О.Турчинов тощо. Саме ця партія здобула найбільшу кількість голосів у багатомандатному виборчому окрузі. Схожу риторику мали і лідери «Блоку Петра Порошенка». Зокрема лідер цієї партії П. Порошенко у 2014 р. обіцяв швидке завершення АТО за рахунок проактивних дій української влади та силових структур [75].

З іншого боку, партія «Опозиційний блок», яка також за підсумками виборів пройшла до парламенту і отримала 22 мандати, також приділяла

значну увагу розв'язанню конфлікту України та РФ, проте із акцентом на можливі поступки із боку України у переговорах, а також необхідність якнайшвидшого економічного відновлення Донецької та Луганської областей. Це можна пояснити проросійськими поглядами частини лідерів «Опозиційного блоку», а також тим, що значна частина їх електорату проживала саме на територіях, які постраждали, або були наближені до зони АТО [69].

Отже, для високої підтримки на парламентських виборах 2014 р. важливо було апелювання до найбільш гострих та актуальних питань порядку денного в Україні, зокрема захисту від агресії РФ та економічного відновлення, в тому числі постраждалих регіонів.

Окрім того, у 2014 р. дані соціологічних досліджень Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва показували відчутне погіршення матеріального становища як для респондентів особисто, так і для економіки в Україні в цілому [26]. Зокрема за підсумками 2014 р. 94,2% опитаних відзначали погіршення економічного становища країни, а 84,3% — зниження рівня добробуту у їх родині. Також більшість опитаних відзначали погіршення в таких категоріях як «ситуація із злочинністю», «охорона здоров'я», «соціальний захист», «пенсійне забезпечення», «оплата праці», «рівень цін і тарифів», «впевненість громадян у завтрашньому дні», «рівень стабільності», «ставлення громадян до влади».

В контексті підтримки екологічних партій такі чинники є вкрай несприятливими, адже їх ідеологія значною мірою заснована на постматеріалістичних цінностях. Як вказує А. Белкіор, саме виборці із постматеріалістичними цінностями є ключовим електоратом для Зелених у Західній Європі. Таким чином, зміщення акцентів виборців до гострої

необхідності задоволення базових матеріалів потреб не сприяло зростанню підтримки Зелених в Україні [134, с. 475–482].

Також у ВРУ VIII скликання (2014-2019 рр.) були представлені партії, які частково зосереджені на покращенні екологічної ситуації, розвитку зеленої енергетики, боротьбі зі змінами клімату тощо. Зокрема значну увагу цьому питанню приділяли представники ВО «Батьківщина» та «Об'єднання «Самопоміч». Як відзначає Н. Кушко, створення міжфракційного об'єднання «Зелена енергія змін» в ВРУ було важливим інституційним фактором, який сприяв просуванню питань зеленого порядку денного та об'єднанню парламентарів різних фракцій і позафракційних депутатів навколо «Зелених» законопроектів [48]. До цього об'єднання увійшли 22 народні депутати. Зокрема це об'єднання у 2019 р. представило «Порядок денний з питань охорони довкілля та енергетики для України до 2030 року» [53]. Таким чином, попри відсутність у ВРУ представництва суто Зелених партій, окремі народні депутати, прихильні до цього напрямку, знайшли інший спосіб представництва «Зеленого порядку денного». Тим не менш, Н. Кушко відзначає, що деякі екологічні пріоритети, зокрема управління відходами, екологічна якість життя, охорона атмосферного повітря, сталий розвиток сільських територій, безпечний транспорт, «не знайшли належної уваги» за час роботи ВРУ VIII скликання.

Парламентські та президентські вибори 2019 р. відбувалися вже в умовах менш інтенсивних бойових дій та менш напруженої економічної ситуації. Проте президентські вибори, які відбулися у два тури 31 березня та 21 квітня 2019 р., всі екологічні партії проігнорували. При цьому, ПЗУ, як найбільш активна на той час екологічна партія, публічно відмовилася від участі у цих виборах.

Їх потенційним кандидатом міг би бути народний депутат-самовисуванець С. Рудик, проте той публічно відмовився від балотування. Як заявив С. Рудик у відеозверненні, «нинішня виборча кампанія перетворилася на парад марнославства», у якому він вирішив не брати участі. Натомість ПЗУ заявила про намір «зосередитися на наступних парламентських виборах». Таке рішення ПЗУ висувати кандидата, який раніше прямо не був пов'язаний із партією та навіть був колись членом ідеологічно відмінної партії ВО «Свобода», свідчить про брак кадрового потенціалу та відсутність потенційно сильних кандидатів у самій партії [105].

На парламентських виборах 2019 р. ПЗУ також не отримала значної підтримки, зокрема через значну конкуренцію та втрату лідерства навіть у своїй екологічній ніші. Дослідження ресурсно-аналітичного центру «Суспільство і довкілля» показує, що виборча кампанія мала «насичений зелений порядок денний», а «передвиборчі технології сприяли включенню екологічних питань у передвиборчий дискурс». Тим не менш, частка партій, які включали екологічну складову до своїх програм, зменшилася на 7%. Також частина кандидатів мажоритарників використовували передвиборчі програми, створені за загальним шаблоном від партії, що дає підстави сумніватися в усвідомленому включення екологічних аспектів до програмних документів багатьох кандидатів. Наприклад, такі шаблонні програми мали кандидати від партії «Слуга народу» [33].

Цікаво, що за даними цього дослідження «Зеленими» назвали програми не тільки ПЗУ, але і двох інших політичних партій, що не позиціонували себе саме як екологічні. Це ВО «Батьківщина» та «Об'єднання «Самопоміч», які також приділяли значну увагу екології у ВРУ VIII скликання. Системна інтеграція екологічних аспектів у їх програми ймовірно пов'язана із присутністю кандидатів, які є експертами у галузі довкілля та енергетики,

зокрема О. Єднака у випадку «Об'єднання «Самопоміч» та О. Рябчина у випадку ВО «Батьківщина» [33].

Наявність сильних конкурентів у боротьбі за електорат, прихильний до екологічної тематики, ймовірно завадила ПЗУ монополізувати цю нішу. Сама ж партія під час цієї виборчої кампанії акцентувала увагу як на екологічних питаннях, так і на вирішення соціальних проблем. Зокрема, у агітаційних роликах ПЗУ відзначали, що «екологічна солідарність об'єднає українське суспільство». Серед аспектів екологічної солідарності у розумінні ПЗУ відзначали протидію дискримінації, гендерну рівність та дотримання прав людини, створення «зелених» робочих місць.

Окрім цього, ПЗУ публічно виступала за впровадження в Україні безумовного базового доходу, тобто щомісячної виплати з боку держави усім громадянам. Вони заявляли у агітації в липні 2019 р.: «Це гарантований мінімум грошового забезпечення, який держава виплачує своїм громадянам, незалежно від наявності чи відсутності у них інших доходів. ББД повинен впроваджуватися поетапно й прив'язуватися до економічних показників. Ключовим з них Зелені вважають мінімальну заробітну плату, яка зараз в Україні становить 4173 грн.». Таким чином вони хотіли подолати бідність, зупинити трудову міграцію з України, дати громадянам більше часу для творчості та освіти. Ще одна позиція ПЗУ, яка викликає значні обговорення у суспільстві, це легалізація медичного канабісу. У 2019 р. представники партії долучалися до публічних акцій на підтримку такої ініціативи.

Також ПЗУ акцентувала на своїх зв'язках із Європейською Партією Зелених. Це підкреслювали через різні форми агітації партії. Також для засвідчення підтримки ПЗУ у квітні 2019 р. Україну відвідав представник Європейського Парламенту Т. Вайц, який разом із лідерами ПЗУ відвідав

Канівську громаду Черкаської обл. Ймовірно причиною відвідин саме цієї громади було те, що там був один із небагатьох активних осередків ПЗУ.

У виборчому списку у багатомандатному виборчому окрузі ПЗУ було тільки 43 кандидати із 225 можливих. Це свідчить про те, що партія завідомо розраховувала отримати не більше 19% голосів. Також серед кандидатів було 37% жінок, що значно більше, ніж у виборчих списках ПЗУ у 1990-х. Тим не менш, на парламентських виборах 2019 р. у багатомандатному виборчому окрузі ця партія отримала лише 0,66% голосів. Також їх кандидати не змогли перемогти у жодному із мажоритарних округів. Тому у 2019 р., попри часткову мобілізацію ресурсів, ПЗУ не вдалося отримати кращі результати на парламентських виборах, ніж у попередніх виборчих кампаніях.

Отже, в результаті специфіка та масштаби впливу ПЗУ на політичні процеси в Україні на пряму залежали від статусу та підтримки виборцями цієї партії. Динаміку розвитку ПЗУ та відповідно характер її впливу на політичні процеси варто розділити на три ключові етапи.

Перший етап (1991-1998 рр.) від заснування ПЗУ до обрання їх депутатів у ВРУ. У цей час ПЗУ мала статус нової партії, що виникли на хвилі піднесення в роки Перебудови та здобуття незалежності України. Тим не менш, на перших виборах народних депутатів України за мажоритарною системою у 1994 р. її представники не змогли здобути мандатів, що свідчило про відсутність концентрованого впливу та підтримки в якому конкретному регіоні. У цей час ПЗУ спиралася на громадські акції та підтримку низових осередків на місцях. Саме проведення таких акцій було ключовим засобом впливу на політичні процеси. При цьому ключовими гаслами були не тільки вирішення екологічних проблем, але і протидія «старим політикам» та істеблїшменту загалом. Саме із таким іміджем «нових обличь» вони вступили у виборчу кампанію 1998 р.

Другий етап (1998-2002 рр.) почався напередодні виборчої кампанії у 1998 р. Ряд представників бізнесу та політичної еліти побачили потенціал у брендї ПЗУ, а ця партія погодилася включити до списку на парламентських виборах кандидатів, які раніше не мали прямого стосунку до екологічного руху, проте готові були інвестувати кошти у виборчу кампанію. В результаті ПЗУ отримала значні фінансові та медійні ресурси для участі у виборах, проте водночас дискредитувала себе в очах частини представників низового екологічного руху. Також за рахунок включення представників великого бізнесу ПЗУ частково зблизилася із представниками «старої» політичної еліти, зокрема Л. Кучмою. Тому в результаті виборів 1998 р. ПЗУ перестала бути представником «антиістеблішменту», а її представники зайняли місця в органах виконавчої влади на державному рівні. З одного боку, ПЗУ долучилася до законотворчої діяльності в галузі екології, а з іншого її представники скористалися владою, щоб отримати доступ до державних ресурсів для розвитку власного бізнесу.

Третій етап (з 2002 р.) почався після того, як у 2002 р. кандидати від ПЗУ не змогли потрапити до ВРУ в результаті виборів. Без власних депутатів ця партія втратила можливість впливати на політичні процеси із ВРУ, а тому стала менш привабливою для політично амбітних представників бізнесу. Окрім того, через приналежність до влади ПЗУ частково втратила підтримку представників екологічного руху, що був переважно в опозиції до влади на державному рівні та президента Л. Кучми зокрема. Ще більше ПЗУ втратила вплив під час Помаранчевої революції 2004 р., коли не підтримала ні владу та кандидата В. Януковича, ні опозицію на чолі з В. Ющенком. Попри заяви про спробу стати «третьою силою», ця партія не мала потенціалу та ресурсів для цього, адже суттєво втратила і підтримку великого бізнесу, і опозиційного

екологічного руху. З того часу ПЗУ мала окремі успіхи лише на місцях в окремих територіальних громадах.

3.3. Регіональний досвід діяльності екологічних партій в Україні

Хоча ПЗУ брала участь і в подальших виборчих кампаніях на загальнодержавному рівні після 2002 р., тільки на місцевих виборах їм вдалося отримати окремі локальні успіхи. При цьому такі успіхи можна пояснити не тільки ідеологічним спрямуванням, але і впливом та популярністю конкретних кандидатів, які балотувалися на місцях. Загалом порівняльний аналіз результатів ПЗУ на виборах до ВРУ у 1998-2012 рр. підтверджує тенденцію щодо того, що ця партія в цілому мала найбільшу підтримку у південних регіонах України (Одеська, Запорізька, Херсонська, АРК, Миколаївська обл.), а також у м. Київ та Київській обл. Натомість найнижчу підтримку вони мали на Заході України. (Рис. 2).

Інформація про результати наступних виборчих кампаній тимчасово недоступна станом на 2023 р. через обмеження на доступ до офіційної інформації ЦВК у зв'язку із запровадженням воєнного стану. Проте наші попередні дослідження також підтверджують, що ПЗУ мала представництво у місцевих радах переважно на Півдні України, зокрема у Херсонській, Дніпропетровській, Запорізькій обл. Тим не менш, ПЗУ не була представлена у міській раді жодного обласного центру та в жодній обласній раді.

Таку специфіку підтримки ПЗУ ми можемо пояснити низкою чинників. По-перше, ідеологія та гасла ПЗУ, як і багатьох інших екологічних партій, орієнтовані на покращення екологічної ситуації, очищення довкілля та підвищення екологічних стандартів життя людини. Саме тому більший запит на вирішення таких проблем є на забруднених територіях, зокрема у великих містах, біля великих підприємств-забруднювачів, осередків техногенних катастроф або перманентного забруднення. Саме тому не дивно, що

результати ПЗУ порівняно вищі у м. Київ та Київській області, Одеській, Запорізькій обл. тощо.

Ще одним чинником, що може пояснити кращі результати ПЗУ, може бути більше поширення постіндустріальних цінностей та сучасних ідеологій, які будуються на них, у великих містах. Як відзначає Ф. Мюллер-Роммель на основі дослідження країн Західної Європи, існує пряма закономірність: чим багатші виборці і чим більше із них мають так звані постіндустріальні цінності, тим більше із них схильні підтримувати екологічні партії. Саме тому у великих містах, де дохід на душу населення вищий, як і рівень забруднення, а також існує краще середовище для формування постіндустріальних цінностей, підтримка Зелених вища [158, с. 145–154].

Проте не у всіх містах та індустріальних центрах ми бачимо порівняно високі результати зелених. Наприклад, порівняно низькими були їх результати у Донецькій та Луганській обл. На нашу думку, це можна пояснити тим, що у цих двох областях практично у всіх виборчих кампаніях була представлена чітка партія-домінант, спочатку КПУ, а згодом Партія регіонів України. Також електорат у цих регіонах був значною мірою проросійським, що зменшувало перспективи, яка вела свою комунікацію переважно українською мовою та не мала чітких проросійських позицій і загалом не декларувала прихильності до розвитку дружніх взаємовідносин із РФ.

Водночас найгірші результати ПЗУ мала також у регіоні із іншою специфікою, а саме у Львівській обл. Тут низькі результати ПЗУ можна пояснити низьким запитом на ідеї позаблоковості України, відносно низьким рівнем індустріального розвитку, а також історичними традиціями релігійності, консерватизму та націоналізму. Нагадаємо, одним із основних гасел ПЗУ під час багатьох виборчих кампаній було «держава для людини, а

не людина для держави», що принципово суперечить засадничим ідеям консерватизму та націоналізму.

Окрім того, ПЗУ послідовно утримувалася від обрання чіткої позиції у ідеологічній дискусії «Схід-Захід». Так, у 1990-х ПЗУ не обрала чіткої позиції у суперництві КПУ та «Народного Руху України». Пізніше ця партія намагалася орієнтуватися на молодь та відігравати роль «нових» політиків, але згодом почала асоціюватися із владою через роботу її представників в уряді за часів президентства Л. Кучми. Згодом ПЗУ утрималася від активної участі у протестах проти Л. Кучми та Помаранчевій революції. А вже під час Революції Гідності 2013-2014 р. ПЗУ була надто слабкою та маргінальною партією, щоб відігравати суттєву роль у протестах, хоча її представники підтримували революцію. Крім того, її основна електоральна база знаходиться на Півдні України, де підтримка прозахідних та антиросійських настроїв до 2022 р. не була найвищою в Україні.

Засоби впливу ПЗУ на політичні процеси на регіональному рівні можна дослідити на прикладі місцевих виборів 2020 р. та діяльності місцевих осередків цієї партії напередодні та під час виборчої кампанії. ПЗУ, як і багато інших партій в Україні, активізували свою діяльність саме напередодні та під час виборчих кампаній, а у міжвиборчий період припиняли або суттєво згортали свою діяльність.

Контент-аналіз сайтів та сторінок у соціальних мережах осередків ПЗУ напередодні місцевих виборів 2020 р. показує, що одними із найбільш активних були їх осередки в Новомосковській (Дніпропетровська обл.), Дніпровській, Херсонській, Вільнянській (Запорізька обл.) та Канівській (Черкаська обл.) громадах.

Хоча під час агітації до місцевих виборів кандидати та партійні осередки фокусуються на кожній окремій громаді, ПЗУ мала ряд спільних

гасел та концепцій, із якими вони йшли на місцеві вибори 2020 року. Спільними для партії стали гасла «Зелені сьогодні у чорному» та «Екологія стосується кожного». Зміст першого: екологічна ситуацію в країні настільки погана, що змушує партію бути «в траурі» і носити чорний колір. Також цей чорний колір додали до візуальної складової агітаційної символіки. Окрім того, в контексті впливу на політичні процеси це гасло свідчить про яскраво опозиційне спрямування ПЗУ під час місцевих виборів на території всієї України.

Друге гасло «Екологія стосується кожного» використовували для обґрунтування того, що екологічні проблеми впливають на життя кожної людини, передусім через вплив на здоров'я. Необхідність такого акценту зокрема виправдана даними соціологічних опитувань. Наприклад, як ідеться в аналітичному звіті за результатами національного соціологічного дослідження «Уявлення та пріоритети громадян України у сфері охорони довкілля та сталої енергетики» (2018 р.), 52,3% громадян турбує тема охорони здоров'я і медичного обслуговування, натомість лише 8,5% – вирішення екологічних проблем та охорона довкілля. Отже, одним із завдань екологічних партій та громадських об'єднань може бути донесення інформації про те, що «екологія стосується кожного» на персональному рівні в частині їх особистого здоров'я та якості життя [116].

Аналіз передвиборчої агітації осередків ПЗУ в місцевих громадах показує, що вони використовували як досить типові для всіх політичних сил форми агітації, так і специфічні, зумовлені особливостями ідеології та практик зеленого руху. До класичних варто віднести зйомки відеороликів, флешмоби у соціальних мережах, поширення друкованої продукції, вуличні акції, зустрічі у дворах житлових будинків, організації святкувань з різних приводів, облаштування дитячих майданчиків, вручення матеріальних

цінностей під виглядом благодійності, реклама в мас-медіа, реклама на зовнішніх носіях.

Наприклад, доволі традиційною за формами агітації можна назвати кампанію кандидата на посаду голови Новомосковської міської громади Р. Лебедева та Новомосковського осередку ПЗУ. У своїй комунікації із виборцями через соціальні мережі вони акцентують на тому, що пандемія коронавірусу обмежила їх можливості щодо проведення масових акцій. Тим не менш, вони виходили на акції протесту у зв'язку, що «територіальна виборча комісія чинила тиск, перешкоджаючи нам зареєструвати кандидатів у депутати Новомосковської міської ради». Такі акції можна розглядати і як форму агітації, адже учасники використовували партійну символіку публічно і загалом активно поширювали інформацію про існування їх партії та наміри балотуватися [18].

Також представники Новомосковського осередку поширили у соцмережах та на сайті організації серію відеороликів із аргументами на свою користь. При цьому кандидати акцентують увагу на «залізних фактах та результатах роботи» на противагу «порожній агітації». В цьому контексті варто розуміти, що ПЗУ вже була представлена у Новомосковській міській раді на час проведення виборів. Також Р. Лебедев як підприємець інвестував кошти у благоустрій частини прибудинкових територій, організації публічних свят у місті та підтримку медичних закладів на час пандемії коронавірусу, що також висвітлюють як їх здобутки. Крім цього, одним із ключових здобутків називають закриття сміттєзвалища у мікрорайоні Кулебівка, якого, за твердженням місцевого осередку ПЗУ, добилися саме вони [18].

Апелювання до досвіду і «перевіреності роками» типове і для інших осередків. Зокрема лідерка Дніпровського осередку Т. Лампіка у інтерв'ю апелювала до того, що «Партія Зелених України уже була представлена у

парламенті 19 депутатами» і «саме тоді були підготовлені і прийняті основні природоохоронні закони». Також вона заявила, що «в свій час саме Зелені добилися того, що Чорнобильська АЕС була закрита повністю, а не один 4-й енергоблок» [111; 118].

Для окреслення специфіки агітації ПЗУ варто відзначити її прямий зв'язок із консолідацією електорату навколо вирішення гострих екологічних проблем. У агітації чотирьох із п'яти проаналізованих осередків ми бачимо спробу позиціонування як «охоронців», які «стоять на сторожі» екологічних інтересів. Наприклад, один із основних акцентів кандидатів у Вільнянській громаді був на недопущенні відкриття каолінового кар'єру. У Херсонському осередку підкреслювали свої наміри жорстко боротися проти вирубування дерев, забруднення повітря, а також за відновлення популяції риби у р. Дніпро. Дніпровський осередок в цілому також підкреслював, що ПЗУ це «екологічний патруль суспільства». Новомосковський осередок одним із здобутків називав закриття сміттєзвалища. Водночас на загальноукраїнському рівні типовими для ПЗУ лишаються згадки про Чорнобильську катастрофу, яка була однією із основних причин формування цієї партії у 90-х роках.

Із проаналізованих винятком у цьому випадку є Канівський осередок. У їх публічній кампанії боротьба із певною локальною проблемою не була ключовою. Натомість вони зосередилися на здобутках Канівської громади в екологічній сфері, наприклад сортування сміття, часткова відмова від пластикових відходів, розвиток сталих галузей бізнесу (сонячна електрогенерація, розведення риби), облагородження зелених зон. Ймовірно це пов'язано із тим, що у Канівській громаді ПЗУ перебувала в коаліції із чинною місцевою владою.

Отже, серед спільних рис діяльності ПЗУ напередодні та під час виборчої кампанії до місцевих виборів у 2020 р. варто відзначити апеляцію до

господарських проблем, боротьби із корупцією і «реальних справ» на противагу «популізму». Всі вони зумовлені передусім межами повноважень та специфікою роботи міського голови, депутатів рад та органів місцевого самоврядування загалом, а також історію розвитку ПЗУ. Зважаючи на доволі тривалий період існування цієї партії в Україні (zareєстрована у 1991 році), для них правомірно було заявити про суттєвий досвід. Також у частині досліджених осередків ПЗУ вже мала депутатів у місцевих радах, які могли показати свої «справи» за підсумками попереднього скликання. Ще одним джерелом результатів, які висвітлювали під час агітації, були приватні інвестиції і благодійність кандидатів, наприклад фінансова допомога медзакладам, благоустрій чи їх успіх у створенні робочих місць. Також спільним чинником було реагування на пандемію COVID-19, яка вплинула як на форми агітації так і на їх зміст, зокрема в частині риторики на тему охорони здоров'я.

Водночас специфічною рисою ПЗУ був суттєвий акцент на екологічно проблемних об'єктах у громадах, наприклад підприємствах-забруднювачах, сміттєзвалищах, забруднюючих викидах в повітря чи скидах у річки. Вони або висвітлювали свої досягнення в плані ліквідації таких джерел забруднення, або обіцяли захистити від нього мешканців у разі обрання. В цьому контексті типовими були публічні акції, наприклад мітинги проти роботи підприємств-забруднювачів, або публічні вимоги до влади вирішити якусь екологічну проблему.

Встановлено, що агітаційні заходи, зміст програм та гасел частково відповідають принципам зеленої ідеології, а саме: екологічній свідомості, соціальній справедливості, партисипативної демократії, ненасильництва. Кандидати від ПЗУ часто підкреслювали, що вони екосвідомі, як через обіцянки, так і через публічні акції (протести проти забруднення, посадка

дерев, прибирання зелених зон). В частині соціальної справедливості вони зазначали, що інтереси «простих людей» у громадах важливіші за прибутки підприємств-забруднювачів, тому варто підвищувати екологічні стандарти. Принцип партисипативної демократії проявився через підтримку широкою участі громадськості у обговоренні місцевих екологічних проблем та їх вирішення. Принцип ненасильництва можна прослідкувати через відсутність закликів до насильства, руйнування майна під час акцій протесту тощо.

Водночас варто відзначити, що агітація ПЗУ на місцевих виборах 2020 року мало відображає такі аспекти Зеленої ідеології, як подолання розриву між багатими і бідними, подолання гендерної, етнічної та інших видів дискримінації соціальних груп. Частина із цих аспектів не стосуються повноважень органів місцевого самоврядування. Другим причиною ймовірно була відмінність пріоритетів українських виборців від пріоритетів у країнах Заходу, де формувалися засадничі принципи зеленої ідеології. ПЗУ та її місцеві осередки орієнтувалася на пріоритети саме українських виборців.

Окрім ПЗУ, варто також дослідити спроби створення та розвитку інших екологічних партій на місцях. Хоча інші екологічні партії теж формально заявляли «загальнонаціональну програму суспільного розвитку», як того вимагає від політичних партій чинне законодавство, фактично вони зосереджували свої зусилля в окремих регіонах.

Аналіз переліку офіційно зареєстрованих в Україні політичних партій показує, що за роки незалежності існували ще вісім політичних партій, крім ПЗУ, які у своїй назві містять «зелений» або «екологічний» [19]. А саме:

1. Зелена екологічна партія України «Райдуга» (zareєстрована у 2001 р.).
2. Соціально-екологічна партія «Союз. Чорнобиль. Україна.» (zareєстрована у 2002 р., припинена реєстрація у 2014 р.).

3. Політична партія «Всеукраїнська політична партія — екологія та соціальний захист» (zareєстрована у 2003 р.).
4. Українська партія «Зелена планета» (zareєстрована у 2005 р.).
5. Політична партія «Зелені» (zareєстрована у 2008 р.).
6. Політична партія «Зелений Тризуб» (zareєстрована у 2014 р.).
7. Політична партія «Екологічна Альтернатива» (zareєстрована у 2020 р.).
8. «Еко партія Берези» (заснована у 2005 р.).

Аналіз участі у виборах та загальної діяльності цих політичних партій свідчить про те, що п'ять із них мають ознаки формально існуючих або дуже «локальних» політичних партій, які були створені з маніпулятивною метою. Зокрема їх використовували для того, щоб «розпорошити» голоси інших екологічних партій, втілити амбіції одного конкретного політичного діяча або змінити баланс у виборчих комісіях під час виборів різних рівнів.

Так, політичні партії Зелена екологічна партія України «Райдуга», Соціально-екологічна партія «Союз. Чорнобиль. Україна.», Політична партія «Всеукраїнська політична партія – екологія та соціальний захист», Політична партія «Зелені» під час жодної виборчої кампанії не вели активної агітації, не мали офіційних сайтів із регулярним наповненням та сторінок у соціальних мережах.

Натомість інші дві партії (окрім ПЗУ), а саме Українська партія «Зелена планета» та політична партія «Екологічна Альтернатива» певний час демонстрували ознаки реально функціонуючих та активних політичних партій.

Українська партія «Зелена планета» брала участь виборах до ВРУ у 2006, 2012 та 2014 рр., проте у багатомандатному виборчому окрузі набрала менше 1% голосів та не змогла перемогти у жодному мажоритарному окрузі. Також на різних місцевих виборах вони балотувалися до місцеви рад в 11

областях, проте жодного разу не набрали достатньо голосів. Попри те, що ця партія жодного разу не була представлена у органах влади, її лідер С. Орехов будував кар'єру у органах державної влади, зокрема з 2011 року по червень 2014 року працював головою Державної інспекції України з питань захисту прав споживачів.

Політична партія «Екологічна Альтернатива» (ЕА) виникла у 2020 р. як коаліція низки природоохоронних організацій та громадсько-політичного руху «Альтернатива», що існував із 2017 р. та зосереджував свою діяльність на Донеччині та Луганщині. Лідерами ЕА стали засновник «Альтернативи» Є. Фірсов, а також журналіст Д. Казанський, голова ГО «Єдина Планета», координатор кампанії «ХутроOFF» щодо заборони хутовий ферм в Україні П. Вишебаба, та інші. Створення ЕА ймовірно пов'язане із місцевими виборами 2020 р., адже партію створили у липні 2020 р. шляхом перейменування партії «Досвід». А вже у жовтні 2020 р. відбулися місцеві вибори.

Цікаво, що після перейменування ЕА два місяці називалася «Зелена альтернатива», проте змінила свою назву на «екологічна» напередодні місцевих виборів. Це може бути пов'язане із тим, що слово «зелений» мало стійку асоціацію на той час із партією «Слуга народу», лідером якої був Президент України В. Зеленський. При цьому, на відміну від руху «Альтернатива», ЕА зосередила свої зусилля лише на виборах до Київської міської ради та на балотування на посаду Київського міського голови Є. Фірсова.

Таким чином, ЕА та «Еко партія Берези» сформувалися як екологічні партії та активізувалися тільки напередодні місцевих виборів 2020 р., що також не дозволяє віднести їх до системно діючих політичних партій. Їх результат на цих виборах, як і результат ПЗУ демонструє, що такі екологічні

«електоральні машини» в більшості випадків не спрацювали. Так, ЕА отримала 0,65% голосів на виборах до Київської міської ради, а «Еко Партія Берези» — 0,64% [71].

Такі ситуативні політичні об'єднання були типові для українського політичного процесу впродовж усіх виборчих кампаній з 1998 р. до 2020 р. Як відзначають Ю. Якименко та ін., «рівень стабільності партійної системи та її інституціоналізації є дуже низьким. Партії функціонують насамперед як електоральні машини» [128, с. 16]. У випадку екологічних політичних партій на місцевих виборах 2020 р. ми також бачимо приклад партій, які були створені або активізовані за кілька місяців до проведення виборів.

Хоча із боку ЕА ми спостерігаємо певну активність і після виборів у 2020-2021 рр., після початку повномасштабної війни у 2022 р. ця партія фактично згорнула свою діяльність, а її лідери, зокрема Є. Фірсов та П. Вишебаба змінили політичну діяльність на службу у ЗСУ. Таким чином, станом на січень 2023 рр. всі екологічні партії, окрім ПЗУ, не ведуть активної публічної діяльності.

Попри негативні чинники повномасштабної війни таке припинення діяльності незабаром після виборів типове для багатьох партій. Як бачимо, екологічні партії не стали винятком. Проте, зважаючи на їх низькі результати, екологічні партії під час виборчих кампаній у 2019-2020 рр. не були привабливим об'єктом для інвестицій ресурсів та зусиль політиків, які хочуть прийти до влади.

Якщо ПЗУ мала тимчасові успіхи, кульмінацією яких стало обрання їх кандидатів до ВРУ у 1998 р., інші екологічні політичні партії жодного разу не змогли продемонструвати системних успіхів на загальнодержавному рівні. Їх кандидати жодного разу не потрапляли до ВРУ ні за загальнодержавним списком, ні у мажоритарних округах. Також ці партії не змогли забезпечити

системних успіхів у жодному із регіонів України та відповідно стати сильними регіональними партіями.

Після початку повномасштабної війни у 2022 р. екологічні партії на місцях стикнулися із значними труднощами та змушені були переформатовувати свою роботу або ж згорнути діяльність.

Внаслідок бойових дій значно зросли ризики перебування на території України, тому частина Зелених евакуювалася за кордон, або у більш віддалені від лінії фронту регіони. Особливо це стосується м. Херсон, яке перебувало в окупації в березні-листопаді 2022 р., а також м. Вільнянськ і м. Новомосковськ, які перебували поблизу лінії фронту. Для евакуації партійців представники ПЗУ скористалися офіційним зв'язком партії з ЄПЗ, члени якої, зокрема, надали притулок українським Зеленим. Також частина представників партії була мобілізована до лав ЗСУ та інших військових формувань.

Співпраця ПЗУ та ЄПЗ виявилася також у налагодженні системи отримання гуманітарної допомоги, яку надсилали в Україну представники Зелених з Німеччини, Польщі, Чехії, Італії, Франції, Великобританії та інших країн. Основними хабами розподілу такої допомоги стали відділення ПЗУ у м. Вільнянськ та м. Новомосковськ. Водночас для організації процесів розподілу гуманітарної допомоги ПЗУ мала використовувати пов'язані благодійні фонди, оскільки відповідно до законодавства України політична партія не може бути безпосереднім отримувачем гуманітарної допомоги.

Після початку повномасштабної війни ЕА суттєво зменшила свою громадську активність як організація через екстремальні умови. Частково це було пов'язано з мобілізацією деяких партійних лідерів до армії, що обмежувало їх політичну діяльність. Зважаючи за припинення публічної комунікації від імені цієї партії та зміну публічних ролей її лідерів

перспективи розвитку цієї партії у майбутньому залишаються незрозумілими.

Через повномасштабну війну у 2022 р. не проводилися публічні заходи, особливо протести. Члени ПЗУ долучилися лише до деяких заходів Європейських Зелених за межами України. Також вони проводили волонтерські акції з роздачі гуманітарної допомоги у громадах, де існували активні осередки ПЗУ. Для порівняння, у 2021 р. до початку повномасштабної війни ПЗУ та ЕА організували або взяли участь у близько 30 різних масових заходах, наприклад, у Кліматичному марші, Марші за права тварин, КиївПрайді за права ЛГБТ+, акціях на підтримку захисту тварин та боротьби із забрудненням річок.

Незважаючи на несприятливі чинники війни, деякі члени партії продовжували свою діяльність у сфері охорони довкілля, переважно через поширення інформації у медіа. Крім того, новими напрямками діяльності українських Зелених стали інформаційні кампанії для блокування торгівлі викопним паливом з РФ, фіксація та повідомлення інформації про екологічні злочини російської армії в Україні. Ці теми також висвітлювали Європейські Зелені на знак солідарності з Україною та ПЗУ зокрема.

Можливості політичних партій в Україні висловлювати критику влади, організувати політичні мітинги та публічні заходи, отримувати відповідну інформацію з метою контролю над владою були частково обмежені у 2022 р. в умовах воєнного стану. По-перше, воєнний стан став приводом для приховування значної частини інформації про довкілля. Наприклад, інформація про витрати на охорону довкілля, вирубку лісів, екологічний аудит суб'єктів господарювання [56]. Крім того, через повномасштабну війну доступ до природно-заповідного фонду був обмежений, тому, наприклад, Зелені чи екологічні неурядові організації не могли дістатися до тих місць, щоб перевірити ситуацію та виконати свою роль зовнішнього контролю влади

щодо захисту навколишнього середовища. За даними Всесвітнього фонду дикої природи в Україні, 20% природно-заповідних територій України та 3 мільйони гектарів лісів постраждали від війни станом на 2022 р. [53].

По-друге, воєнний стан передбачає обмеження на проведення мирних зібрань, мітингів, походів і демонстрацій. Хоча фактично не всі публічні заходи в Україні були скасовані після початку повномасштабної війни, масових громадських протестів у 2022 р. не було. Проте варто відзначити, що Зелені не намагалися проводити подібні заходи та не висловлювали публічно свою незгоду з введенням таких обмежень на мирні зібрання.

По-третє, воєнний стан дозволяє органам державної влади забороняти діяльність політичних партій та громадських об'єднань, якщо вони визнані загрозою для незалежності України або сприяють іншій антидержавній діяльності. З приводу цього навіть був прецедент щодо заборони 12 проросійських партій, які за висновками Ради національної безпеки та оборони (РНБО) загрожували національній безпеці [11]. Хоча діяльність Зелених в Україні під час воєнного стану не мала явних ознак подібних порушень, такі кроки влади могли стати приводом для певної самоцензури будь-яких опозиційних організацій. Наприклад, до введення воєнного стану ми спостерігали значну кількість публічних заяв Зелених з критикою влади як на державному, так і на місцевому рівнях. Після його запровадження публічної критики влади з їх боку практично не було. Втім, причиною цього можуть бути не лише законодавчі обмеження, а й очікування суспільства щодо загальної політичної єдності.

Також в умовах воєнного стану заборонено проведення виборів, тому політичні партії не можуть планувати свою діяльність відповідно до виборчих циклів. Насправді одне з ключових завдань політичної партії як інституції – реалізація її програми шляхом приходу до влади – на даному

етапі не може бути реалізоване.

Отже, в умовах воєнного стану політичні партії мають обмежений арсенал можливостей для своєї діяльності. Тим не менш, вони все ще мають можливість ділитися інформацією в ЗМІ чи соцмережах, писати петиції, звертатися до органів влади, проводити просвітницьку діяльність. Також важливим аспектом під час повномасштабної війни стала вже згадана діяльність з отримання та розподілу гуманітарної допомоги. В результаті Зелені в Україні мають можливість вести діяльність радше як просвітницькі екологічні організації, а не політичні партії, які борються за владу та вплив.

Порівняння рівня довіри до політичних партій в Україні у 2017-2022 рр. свідчить про загальне підвищення рівня довіри майже до всіх державних, політичних та суспільних інституцій після початку повномасштабної війни (Рис. 1) [72].

Також варто відзначити опитування щодо довіри та прихильності українців до різних ідеологічних та політичних напрямків, у тому числі до Зелених (Табл. 1). Їх проводив Центра Разумкова у різні роки. Серед запропонованих ідейно-політичних напрямків у 2022 р. екологічний напрямок були менш популярний, ніж Національно-демократичний (22,2%) та Соціал-демократичний (7,2%) [72].

Довіра до «екологічних організацій» зросла у 2022 р., але значного зростання, спровокованого повномасштабною війною, не було. Цей показник зріс до 10,4% у 2022 році порівняно з 4,1% у 2017 році. Проте так само у 2022 році зріс рівень довіри до таких політичних інституцій, як Верховна Рада (парламент) України, Президент України, до державних інституцій загалом. Отже, певне зростання довіри до екологічних організацій та політичних партій може бути наслідком загального підвищення рівня довіри українців до співгромадян та державних і громадських інституцій.

Таке зростання довіри до політичних та державних інституцій під час війни можна пояснити зокрема ефектом «мітингу навколо прапора» (з англ. *«rally-round-the-flag» effect*). Як відзначає С. Кріцінгер, суть цього ефекту полягає в тому, що під час воєн, міжнародних криз, масових стихійних лих довіра суспільства до влади в цілому зростатиме незалежно від якості та правильності рішень, які приймає ця влада [152, с. 1205–1208]. Ю. Фейнштейн інтерпретує цей ефект як «раптове зростання суспільної підтримки національних лідерів під час війни чи кризи» [142, с. 422–424]. Така патріотична відповідь на зовнішню загрозу, в даному випадку російське вторгнення, чітко простежується в результатах досліджень громадської думки в Україні у 2022 р.

Згідно з дослідженням соціологічної групи «Рейтинг», найбільше зростання довіри з початком повномасштабної війни спостерігається до таких інституцій, як Президент України, Кабінет Міністрів, ЗСУ. Окрім державних інституцій, зріс рівень довіри до організацій, що надають гуманітарну допомогу, а також до Європейського Союзу. Ми припускаємо, що зростання довіри до ЄС свідчить про зростання довіри до західних партнерів, які підтримують Україну у повномасштабній війні.

При цьому повномасштабна війна спричинила багато проблем в Україні, які безпосередньо не стосуються довіри (громадська безпека, бойові дії тощо). Згідно з соціологічним дослідженням групи «Рейтинг», це призвело до того, що питання екології стали ще менш важливими на фоні інших, ніж до війни. Відповідно, можна припустити, що повномасштабна війна не сприяла зростанню підтримки Зелених в Україні [21].

У таких умовах Зелені, як маргінальна група політичних партій, зазнали значного негативного впливу та були змушені швидко переформатовувати роботу на місцях. Зокрема, вони активізували зв'язки з

європейськими Зеленими, що дозволило їм розпочати роздачу гуманітарної допомоги постраждалим українцям. Також Зелені частково освоїли нішу фіксації руйнувань навколишнього середовища під час війни. Проте обмежене представництво цих партій лише у місцевих радах, низька популярність і невелика кількість осередків не дозволяють Зеленим ефективно взаємодіяти з виборцями в таких умовах. На більшій частині території України осередки цих партій повністю відсутні.

Отже, регіональний досвід діяльності екологічних партій фактично є ключовим для них з 2002 р., адже з того часу такі політичні партії представлені лише у місцевих радах. При цьому йдеться лише про локальні успіхи у окремих громадах та відсутність системних результатів. Бренди різноманітних екологічних партій подекуди використовують як «оболонку» для балотування в умовах, коли далеко не всі кандидати є представниками екологічного руху чи демонструють прихильність до Зеленої ідеології.

Найбільш активними на регіональному рівні були осередки ПЗУ в Новомосковській (Дніпропетровська обл.), Дніпровській, Херсонській, Вільнянській (Запорізька обл.) та Канівській (Черкаська обл.) громадах. Проте і в цих випадках йдеться переважно про діяльність у ролі опозиції до місцевої влади. Тому можна стверджувати, що ПЗУ після 2002 р. знаходила значну підтримку лише в окремих місцевих громадах, переважно там, де існували протестні настрої, спричинені певною екологічною проблемою. Натомість не зафіксовано жодної громади, де наприклад сільський, селищний чи міський голова чітко ідентифікував себе із ПЗУ.

Окрім ПЗУ, на місцевому рівні також були спроби розвитку інших екологічних партій. Хоча станом на січень 2023 р. зареєстровано сім таких партій, лише три із них в різні періоди демонстрували ознаки реально функціонуючих організацій. Це «Українська партія «Зелена планета», «Еко

Партія Берези» та «Екологічна Альтернатива». Перша брала участь у місцевих виборах у 2006-2014 р., а «Еко Партія Берези» та «Екологічна Альтернатива» – у 2020 р. При цьому в жодному із випадків їм не вдалося подолати прохідний бар'єр у жодній місцевій раді.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3

1. Екологічний рух в УРСР, як і в деяких інших республік СРСР та соціалістичних країн Центральної та Східної Європи, отримав у 1980-х новий імпульс для розвитку. Він став основою для розвитку екологічних політичних партій в Україні на початку 1990-х рр. Передумовами для цього було часткове послаблення комуністичних режимів, лібералізація та розвиток «гласності», а в той же час значна шкода для довкілля, яку завдала державна політика із «підкорення природи», зокрема будівництво та робота великих індустріальних об'єктів та АЕС. Важливим приводом для розвитку такого руху стала Чорнобильська катастрофа 1986 р. Такі рухи часто ставили за мету зміну державної політики у галузі енергетики, природокористування та природоохорони, які могли призвести до цієї катастрофи та інших подібних аварій. Ініціаторами розвитку опозиційного екологічного руху була інтелігенція, а рушійною силою часто виступала молодь.

2. Партія Зелених України – це єдина екологічна партія, яка мала досвід парламентського представництва у 1998-2002 рр. Її розвиток із моменту виникнення до січня 2023 р. можна поділити на три етапи. На першому (1991-1998 рр.) етапі відбувалося становлення та поступове нарощення потенціалу ПЗУ, яка дозволило у 1998 р. набрати достатньо голосів для потрапляння до ВРУ. На другому етапі у 1998-2002 рр. ПЗУ впливала на політичні процеси як парламентська політична сила. Проте вона втратила статус «нової» партії та фактично підтримувала владу, зокрема Президента України Л. Кучму, а також опиралася на представників великого бізнесу, що дискредитувало ПЗУ в очах значної частини електорату. На третьому етапі з 2002 р. ПЗУ перетворилася на партію із обмеженим представництвом та реальним потенціалом лише у окремих місцевих громадах.

3. На регіональному рівні ПЗУ також переважно функціонувала як опозиційна. Вона була впливовішою у місцевих громадах, де існує значне незадоволення діяльністю влади щодо подолання певних екологічних проблем. Окрім ПЗУ, на регіональному рівні були спроби розвитку ще трьох екологічних партій: «Українська партія «Зелена планета», «Еко Партія Берези» та «Екологічна Альтернатива». Проте жодна із них не змогла отримати підтримку навіть для проходження до місцевих рад. Отже, екологічні партії загалом не є ефективними суб'єктами впливу на політичні процеси навіть у питаннях вирішення місцевих екологічних проблем;

4. В умовах повномасштабної війни екологічні партії змушені були переформатувати свою роботу на волонтерську діяльність, фіксування екологічних злочинів РФ, розподіл гуманітарної допомоги від партнерів з ЄС, або ж взагалі згорнути свою діяльність. Негативними чинниками, окрім самих бойових дій, стали погіршення економічної ситуації, запровадження воєнного стану та відповідно обмеження на проведення виборів, зміна пріоритетів громадян, зокрема менша увага до екологічних проблем.

ВИСНОВКИ

1. Інвайронменталізм як концепція та ідеологічна доктрина формувався від найдавніших часів, проте його фундаментальні ідеї оформилися в часи Індустріальної революції та були систематизовані у 40-х роках ХХ ст. Зокрема філософсько-ідеологічну основу для його формування заклали праці А. Сміта, Ж.-Ж. Руссо, Т. Мальтуса, В. Морріса, Дж. Раскіна, А. Леопольда, В. Вернадського. Починаючи з 60-70-х рр. ХХ ст. інвайронменталізм став основою для формування Зеленого громадсько-політичного руху у країнах Заходу, а з 1980-х рр. на території СРСР та країн соцтабору. На сьогодні розвиток цієї доктрини тісно пов'язаний із діяльністю екологічних політичних партій та їх об'єднань, зокрема «*European Greens*» та «*Global Greens*».

2. Ключові нормативно-правові акти, які стосуються предмету дослідження – це Конституція України, Закон України «Про політичні партії в Україні», Виборчий кодекс України, а також комплекс екологічного законодавства. Також у роботі проаналізовані нормативно-правові акти, які впливали на діяльність екологічних партій на різних етапах розвитку, зокрема різні виборчі системи, за якими відбулися вибори у різні роки. Встановлено, що Конституція України, Закон України «Про політичні партії в Україні», Виборчий кодекс України та виборче законодавство, яке існувало до його ухвалення, передбачають створення та діяльність політичних партій, проведення виборів за демократичною процедурою, можливості для виконання політичними партіями своїх функцій, зокрема агітації, публічних акцій, зборів громадян, подання петицій, звернень тощо. В контексті саме екологічних партій варто відзначити, що їх успіху найбільше впливає пропорційна виборча система, адже прихильники таких партій не дуже сконцентровані за географічною ознакою. Також для забезпечення вищого

впливу таких партій важливе гарантування прав на опозиційну діяльність, оскільки екологічні партії навіть на регіональному рівні переважно перебувають у опозиції до влади.

Екологічне законодавство не виділяє екологічні політичні партії як окремий суб'єкт. Натомість воно гарантує право для членів партій брати участь у обговоренні, подачі пропозицій, звернень та іншій участі у здійсненні екологічної політики в ролі звичайних громадян. В той же час екологічні ГО згадуються в екологічному законодавстві як окремий суб'єкт із особливими правами, що дає їм певні переваги у порівнянні із екологічними партіями, наприклад щодо участі у громадських радах при державних органах здійснення екологічної політики.

3. Порівняння програмних документів успішних екологічних партій у світі та їх об'єднань дозволяє виокремити такі типові програмні засади: боротьба зі змінами клімату та іншими негативними наслідками надмірної експлуатації природи людиною, орієнтація на сталий розвиток та способи господарювання, перехід на відновлювані джерела енергії, обмеження безконтрольного економічного зростання та надмірного споживання, гуманне ставлення до всіх живих істот, акцент на збереження та відновлення біорізноманіття, податкова справедливість, зменшення впливу корпорацій та монополій, участь держави у зменшенні розриву між багатими і бідними, демократія участі та широке застосування принципу субсидіарності, підтримка культурного та ціннісного різноманіття, егалітаризм, проактивна роль держави у забезпеченні рівних можливостей, пацифізм, орієнтація на беззбройне вирішення конфліктів, посилення наднаціональних структур, особливо ООН.

Українські екологічні партії загалом включають більшість із цих пунктів у свої програми. Національними особливостями програм українських

Зелених можна вважати частковий екологічний «націоналізм», коли більша увага до місцевих або національних екологічних проблем, а не світових. Також особливості є щодо їх пацифізму, адже в умовах агресії РФ українські екологічні партії не можуть ефективно пропагувати мирне вирішення конфліктів та зменшення витрат на армію. Частково відбиток на українські екологічні партії накладає те, що в Україні менш розвинуте постіндустріальне суспільство. Тому такі питання як гендерна рівність, повага до культурного різноманіття та толерантність, необхідність деіндустріалізації для збереження довкілля і здоров'я, є менш актуальними для виборців.

4. Екологічні партії є суб'єктами здійснення екологічної політики. Разом із екологічними ГО та іншими політичними партіями, рухами, окремими ініціативними громадами вони входять до загальної законодавчо визначеної категорії «громадськість». На відміну від екологічних ГО, екологічні політичні партії не мають особливого статусу у питаннях здійснення екологічної політики у порівнянні із будь-якими іншими політичними партіями. Вони мають можливість зокрема проводити мирні збори, публічні акції, направляти звернення, петиції, але такі ж права мають й інші представники громадськості.

Особливої ролі у цьому процесі екологічні партії можуть мати лише тоді, коли їх представники приходять до влади на місцевому чи загальнодержавному рівні. Наприклад, у 1998-2002 рр. Партія Зелених України мала фракцію в ВРУ, а її представники С. Курикін очолював Міністерство екології у 2001-2002 рр. Таким чином партія мала можливість втілювати свої обіцянки через парламентські методи впливу та діяльність делегованих посадовців.

5. Формування екологічного руху, який в результаті став основою для екологічних партій в Україні, активно розпочалося після Чорнобильської

катастрофи 1986 р. Ця масштабна аварія та її наслідки стимулювали чимало громадян почати активніше боротися проти забруднення довкілля та за раціональні і сталі методи господарювання. При цьому «Перебудова» в СРСР уможливила існування та активний розвиток таких опозиційних рухів. Лідером серед них стала Українська екологічна асоціація «Зелений світ». У 1991 р. на її основі створили Партію Зелених України.

Серед чинників, які стимулюють виникнення екологічних партій в Україні, відзначимо суттєве забруднення довкілля в результаті господарської діяльності та масштабні техногенних аварій. Найвідомішим прикладом є аварія на Чорнобильській АЕС. Проте також триває забруднення в результаті викидів застарілого обладнання індустриальних підприємств, неекологічного транспорту, видобування корисних копалин, ведення сільського господарства тощо. Тому існує певний запит на політичне лідерство щодо усунення чинників забруднення та подолання наслідків. Також існує певний запит на перегляд парадигми взаємодії людини та природи від радянської моделі «підкорення» до більш гармонійної взаємодії.

Водночас низькі результати екологічних партій на виборах та їх низький вплив демонструють, що запит на розвиток таких партій в Україні не є високим. Також відзначимо, що і самі екологічні партії не завжди ефективно використовували наявний потенціал. Проте особливо зниження актуальності Зеленої ідеології відчутне в умовах повномасштабної війни з РФ, коли глобальні проблеми, екологічна ситуація, пропаганда пацифізму і толерантності не є пріоритетними для більшості виборців.

6. Екологічні партії в Україні мають обмежений досвід парламентського представництва. Єдиним прикладом є Верховна Рада III скликання, де у 1998-2002 рр. була представлена фракція Партії Зелених України. Розмір фракції коливався від 15 до 26 депутатів у різні періоди. При цьому суттєву

частину становили представники бізнесу, які не мали прямого стосунку до екоактивізму та на практиці не зробили значний внесок у вирішення екологічних проблем. Також ПЗУ в цей період фактично співпрацювала із Президентом України Л. Кучмою, що частково дискредитувало їх, зруйнувало імідж «нових» та опозиційних політиків.

Загалом ПЗУ досі залишається найактивнішою та найдовше існуючою екологічною партією в Україні. Найвищий результат на парламентських виборах вони показали у 1998 р. із 5,43% голосів у багатомандатному виборчому окрузі. На інших загальнодержавних виборах кандидати на посаду Президента України чи списки від ПЗУ ніколи не набирали більше 2% голосів. Також від екологічних партій ніколи не обиралися народні депутати у одномандатних виборчих округах.

Крім ПЗУ, іншими двома екологічними партіями, які за роки незалежності демонстрували суттєву активність, були «Українська партія «Зелена планета» та політична партія «Екологічна Альтернатива». Ще сім партій за роки незалежності мали ознаки екологічних, проте були лише формально зареєстровані, без реального колективу, організації та стабільної діяльності у міжвиборчий період. «Українська партія «Зелена планета» була активна у 2006-2014 рр., а «Екологічна Альтернатива» – у 2020-2022 рр. В умовах повномасштабної війни всі екологічні партії або припинили публічну діяльність або перекваліфікувалися на волонтерство і допомогу армії.

Узагальнення досвіду діяльності екологічних партій в Україні показує, що їх потенціал недостатній для суттєвого впливу на політичні процеси на загальнодержавному рівні. Це зумовлено передусім об'єктивними чинниками, коли відсутня висока та стабільна підтримка таких партій і їх ідеології. Також варто відзначити і прорахунки самих екологічних партій, коли їх використовували для приходу до влади бізнесменів, які практично не

опікувалися екологічними проблемами. Окрім цього, існує дисонанс між іміджем «нових» політиків, який хотіли мати екологічні партії у виборчих кампаніях, і їх діяльністю при владі, де представники цих партій часто не відзначалася «новими» підходами.

7. Екологічні партії мають дещо кращий потенціал на регіональному рівні, тобто у місцевих громадах, особливо в умовах децентралізації. Зокрема ПЗУ до повномасштабної війни з РФ мала активні осередки у Новомосковській (Дніпропетровська обл.), Дніпровській, Херсонській, Вільнянській (Запорізька обл.) та Канівській (Черкаська обл.). Проте тут вплив ПЗУ ґрунтується не тільки на прихильності до їх ідеології, але і на впливовості конкретних осіб, які очолюють осередки партії та балотуються від неї. Також громади, де ПЗУ мала більший вплив і кращі результати на виборах, часто мають гостру екологічну проблему, наприклад велике стихійне сміттєзвалище, видобуток корисних копалин, або ж великий промисловий забруднювач.

Узагальнення результатів ПЗУ на виборах показує їх більшу підтримку на півдні України, в м. Київ та Київській обл. і меншу – на заході України і на Донбасі. Проте в умовах, коли середній результат таких партій менше 2%, існує багато ситуативних чинників, які впливають на рівень підтримки під час конкретних виборів.

В результаті дослідження знайшла підтвердження гіпотеза про те, що екологічні партії не змогли здобути значної популярності та впливу на політичні процеси загальнодержавному рівні в Україні через ряд об'єктивних та суб'єктивних чинників. Натомість вони сформували місцеві групи впливу в окремих громадах, де вплив екологічних партій базується не тільки на їх ідеології, але й на персональному впливі їх лідерів. При цьому навіть на місцевому рівні екологічні партії перебувають переважно в опозиції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аваков А. Народний фронт: Сильна команда для складних часів. *espresso.tv*. URL: https://espresso.tv/article/2014/09/11/narodnyy_front_sylna_komanda_dlya_skladnykh_chasiv (дата звернення: 01.02.2024).
2. Акопян В. Громадянські ініціативи «Зелених» як засіб впровадження екологічної парадигми. *Нова парадигма*. 2011. № 99. С. 98–110.
3. Алексієвець М. Екологічний рух в Україні: історична ретроспектива, сучасність і перспективи. *Україна–Європа–Світ: історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку*: міжнародний збірник наукових праць. 2010. С. 134–139.
4. Андрос О.Є. Екологістські рухи в сучасному політичному процесі: монографія. — Київ : Стилос, 2012. — 206 с.
5. Бажан О. Опозиційний рух в Україні в умовах системної кризи СРСР. *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. 2005. № 31. С. 189–199.
6. Балюк С. Екологічні тренди в Україні: погляд громадян. Звіт за результатами соціологічного дослідження. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Koval-Honchar_Mariia/Ekolohichni_trendy_v_Ukraini_pohliad_hromadian_Zvit_za_rezultatamy_sotsiolohichnoho_doslidzhennia/ (дата звернення: 25.02.2024).
7. Барановська Н. Вплив Чорнобильської катастрофи на трансформаційні процеси у суспільстві (до 25-річчя трагічних подій). *Український історичний журнал*. 2011. № 2. С. 123–142.

8. Бевз Т. Політичний процес в Україні: традиції й інновації політичної модернізації. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2011. № 6. С. 25–39.
9. Брюшкова Н. О., Удовиця О. Ф. Реалізація державної екологічної політики на рівні територіальних громад. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2019. № 3. URL: <https://doi.org/10.32702/2307-2156-2019.3.25> (дата звернення: 26.02.2024).
10. Бусленко В. Політична опозиція в перехідних демократіях: категоріальний аналіз феномену. *Studia politologica Ucraino-Polona*. 2013. № 3. С. 311–317.
11. В Україні остаточно заборонили діяльність 12 проросійських партій. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3598718-v-ukraini-ostatocno-zaboronili-dialnist-12-prorosijskih-partij.html> (дата звернення: 01.02.2024).
12. Василюк О. Микола Шарлемань: напровесні заповідної справи. Київ: ПВТП «LAT&K», 2017. 420 с.
13. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. Макс Вебер; пер. з нім. О. Погорілий. Київ : Основи, 1994.
14. Вибори Президента України 1999. Інформ.–аналіт. вид. URL: <https://cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2020/03/vibory1999.pdf> (дата звернення: 01.02.2024).
15. Вибори-2002: післямова. Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. URL: <https://dif.org.ua/article/vibori-2002-pislyamova> (дата звернення: 01.02.2024).
16. Виборчий кодекс України: Кодекс України від 19.12.2019 р. № 396-IX: станом на 31 груд. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text> (дата звернення: 25.02.2024).

17. Висоцький В. Становлення та розвиток законодавства про політичні партії в Україні. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2010. № 2. С. 68–77.
18. Відеозвернення кандидата на посаду міського голови Новомосковська Лебедєва Р.Г. URL: <https://www.facebook.com/partzelново/videos/746811419208169/> (дата звернення: 25.02.2024).
19. Відомості щодо зареєстрованих у встановленому законом порядку політичних партій станом на 01.01.2021 року. Міністерство юстиції України. URL: <https://minjust.gov.ua/m/4561> (дата звернення: 01.02.2024).
20. Віталій Кононов: «Для того щоб бути в опозиції до Президента, треба хоча б знати його позицію». *Веб-портал газети «День»*. URL: <https://day.kyiv.ua/article/podrobytsi/vitaliy-kononov-dlya-toho-shchob-butu-v-opozytsiyi-do-prezydenta-treba-khoch-a-b> (дата звернення: 01.02.2024).
21. Всеукраїнське опитування Міжнародного республіканського інституту (IRI): лютий 2023. *Соціологічна група «Рейтинг»*. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/national_survey_of_ukraine_iri_february_2023.html (дата звернення: 01.02.2024).
22. Головатий М. Концептуальні засади політичної теорії та методів її дослідження (2012). *Політичний менеджмент*. 2012. № 1-2. С. 3-10. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe (дата звернення: 25.02.2024).
23. Гончар О. «То звідки ж взялася та «Звізда Полин»? Із виступу Олеся Гончара на Всесоюзній творчій конференції в Ленінграді 1 жовтня 1987 року. URL: <https://lmr.gov.ua/news/1627888348/> (дата звернення: 01.02.2024).
24. Гончарук Г. Народний Рух України. Історія. Одеса : Астропринт, 1997. 358 с.

25. Гордіна Н. Вплив політики гласності на формування настроїв населення УРСР (1986 – 1991). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2010. № 100. С. 6–10.
26. Громадська думка: підсумки 2014 року. *Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва*. URL: <https://dif.org.ua/article/gromadska-dumka-pidsumki-2014-roku> (дата звернення: 01.02.2024).
27. Даниленко В. Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2018. 278 с.
28. Думки і погляди населення України щодо екологічних наслідків війни: травень 2022 року. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1119&page=1> (дата звернення: 25.02.2024).
29. Екоцид: 10 наслідків війни росії проти України для довкілля. *Рубрика*. URL: <https://rubryka.com/article/naslidky-viiny-dlia-dovkillia/> (дата звернення: 01.02.2024).
30. Заява Партії Зелених щодо Виборчого Кодексу у 2020 р. URL: <http://greenparty.ua/zayava-partiyi-zelenih-ukrayini-shhodo-viborchogo-kodeksu/>. (дата звернення: 13.04.2021).
31. Заява Партії Зелених. Демократія по-українськи чи криза парламентаризму. 2019. URL: greenparty.ua/demokratiya-po-ukrainski-ili-krizis-parlamentarizma/. (дата звернення: 13.04.2021).
32. Звернення Новомосковської міської організації Партії Зелених України до мешканців Новомосковська. URL: <https://www.facebook.com/100016379520787/videos/738325993390045/> (дата звернення: 25.02.2024).

33. Зелений порядок денний на виборах у Верховну Раду України 2019. *UNDP*. URL: <https://www.undp.org/uk/ukraine/publications/zelenyy-poryadok-dennyu-na-vyborakh-u-verkhovnu-radu-ukrayiny-2019> (дата звернення: 01.02.2024).
34. Івасечко О., Зінченко М. Сутнісні характеристики філософії інвайронменталізму. *Науковий журнал "Регіональні студії"*. 2023. № 35. С. 100–107.
35. Історія Партії зелених України. URL: <http://greenparty.ua/istoriya/> (дата звернення: 01.02.2024).
36. Історія виборів: треті вибори Президента України 1999 року. *ОПОРА, громадянська мережа*. URL: <https://opora.ua.org/vybory/istoriia-viboriv-treti-vibori-prezidenta-ukrayini-1999-roku-23023> (дата звернення: 01.02.2024).
37. Історія виборів: виборчі системи в Україні. *ОПОРА, громадянська мережа*. URL: <https://www.opora.ua.org/vybory/istoriia-viboriv-viborchy-sistemi-v-ukrayini-22821> (дата звернення: 19.03.2024).
38. Калінін М. Деякі особливості теорії біосфери. *Наукові записки НАУКМА*. 2001. Т. 19: Біологія та екологія. С.69-73. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/8915> (дата звернення: 25.02.2024).
39. Кандидат на посаду Президента України Віталій Кононов зняв свою кандидатуру із виборчих перегонів. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/920527.html> (дата звернення: 25.02.2024).
40. Кармазіна М. Політичні партії в Україні. 2014-2017 рр. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2018. – 168 с.
41. Кінець світла. Практичні поради на випадок відключення електроенергії. *Екодія*. URL: <https://ecoaction.org.ua/kinets-svitla.html> (дата звернення: 25.02.2024).

42. Коваленко І. Витоки та створення Зеленого руху в Україні. *Гуманітарний вісник. Серія : Історичні науки*. 2014. Т. 20, № 4. С. 59–68.
43. Коваленко І. Розвиток Партії Зелених України в політичній системі України. *Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»*. Сер.: Історичні науки. 2009. Т. 100, Вип. 87. С. 98-100. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe (дата звернення: 25.02.2024).
44. Коваленко І. Формування та функціонування Партії зелених України і взаємодія її з європейськими «зеленими» організаціями. *Наукові праці: Науково-методичний журнал. Історичні науки*. – Миколаїв: Видавництво МДГУ ім. П. Могили. 2008. Т. 63, № 76. С. 50–52.
45. Колодій А. Вплив місцевих виборів-2020 на розвиток багатопартійності в Україні – Думки з приводу. Думки з приводу – *Авторський сайт Антоніни Колодій*. URL: <https://political-studies.com/?p=2597> (дата звернення: 01.02.2024).
46. Кононов В. Економіка перемагає екологію. Приставка «еко» стала модною фішкою. *ПЗУ*. URL: <http://greenparty.ua/ekonomika-peremagaye-ekologiyu-pristavka-eko-stala-modnoyu-fishkoju/>.
47. Конституція України : від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 25.02.2024).
48. Кушко Н. Робота Парламенту України VIII-го скликання: зелений порядок денний. *UNDP*. URL: <https://www.undp.org/uk/ukraine/publications/робота-парламенту-україни-viii-го-скликання-зелений-порядок-денний> (дата звернення: 01.02.2024).

49. Лебедюк В. Політичні партії в Україні : особливості діяльності на місцевому рівні. *Партійна система сучасної України: еволюція, тенденції та перспективи розвитку*: матеріали між. науково-практ. конф., м. Київ, 25 листоп. 2011 р. Київ, 2012. С. 551–562.
50. Листопад О. Екопартії в прольоті: чому виборці не взяли «зелених» кандидатів на місцевих виборах. GreenPost. URL: <https://greenpost.ua/news/ekopartiyi-v-proloti-chomu-vybortsi-ne-kyuly-ze-lenih-kandydativ-na-mistsevyh-vyborah-i20692> (дата звернення: 01.02.2024).
51. Лібанова Е. Чорнобильська катастрофа: 25 років потому. *Демографія та соц. економіка*. 2011. № 2. С. 3–18.
52. Лозко Г. Українське язичництво. Київ: Укр. центр духов. культури, 1994. 96 с.
53. Майже 3 мільйони гектарів українських лісів були охоплені боями різної інтенсивності. Укрінформ – актуальні новини України та світу. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3770980-majze-3-miljoni-gektari-v-ukrainskih-lisiv-buli-ohopleni-boami-riznoi-intensivnosti.html> (дата звернення: 01.02.2024).
54. Мельниченко А., Акімова О. Проблеми і перспективи електоральної соціології в Україні. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Політологія. Соціологія. Право. 2014. № 1.
55. Михайлов В. В. Антиядерний рух в Україні в період радянської перебудови (кінець 1980-х – 1991 рр.). *Zaporizhzhia Historical Review*. Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2020, Т. 2, № 54. С.10.
56. Міністерство планує скасувати екологічні обмеження на рубки! *Українська природоохоронна група*. URL: <https://uncg.org.ua/ministerstvo-planuie-skasuvaty-ekolohichni-obmezheni-a-na-rubky/> (дата звернення: 01.02.2024).

57. Муравський О. Виборча кампанія 1990 року до Верховної Ради УРСР та місцевих органів влади: особливості Західноукраїнського регіону. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2013. № 23. С. 683–689.
58. МФО «Зелена енергія змін» представило порядок денний з питань охорони довкілля та енергетики для України до 2030 року. *Офіційний портал Верховної Ради України*. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/169582.html> (дата звернення: 01.02.2024).
59. Нікітіна Н. Соціальний аспект Чорнобильської катастрофи у філософському просторі української історії. *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 2014. № 2. С. 90–92.
60. Одарченко К. Впливи кризи політичних партій в Україні на горизонтальні партійні зв'язки через призму ідеологічного та програмного компонента. *European Political And Law Discourse*. 2017. №4. С. 128–134. URL: <https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2017/2017-4-1/23.pdf> (дата звернення: 31.01.2024).
61. Основи громадянського суспільства та політичних знань : навчальний посібник ; за заг. ред. В. І. Бортнікова. – 2-ге вид., випр. та доп. – Суми : Університетська книга. 2023. 646 с.
62. Остапець Ю., Червеняк К. «Зелені» партії у структурі політичного ландшафту країн Європейського Союзу. *Науковий журнал "Регіональні студії"*. 2023. № 35. С. 100–107.
63. Остапець Ю., Шестак Н., Дудінська І. Еволюція партійної системи України в умовах трансформації соціальних і політичних структур. *Серія «Studia Regionalistica»*. № 9; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет»; Агенція досліджень регіонального соціуму «Карпатія». Ужгород: ЗППО, 2016. 252 с.

64. Оцінка громадянами ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політико-ідеологічні орієнтації громадян України в умовах російської агресії (вересень–жовтень 2022р.). *Центр Разумкова*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykoideologichni-oriiientatsii-gromadian-ukrainy-v-umovakh-rosiiskoi-agresii-veresen-zhovten-2022r> (дата звернення: 01.02.2024).
65. Пам'ятки природоохоронної літератури України. Антологія українських видань, присвячених охороні природи початку ХХ століття (1914-1932). *Conservation Biology in Ukraine*. Вип. 12. Київ: LAT & K, 2019. 330 с.
66. Парламентські вибори 1998. Результати. *Datatowel.in.ua*. URL: <https://datatowel.in.ua/elections/parliamentary1998> (дата звернення: 25.02.2024).
67. Партія Зелених Новомосковська. Ми працювали завжди, а не тільки перед виборами! URL: <https://www.facebook.com/watch/?v=357111452379966> (дата звернення: 25.02.2024).
68. Партія Зелених України: недопущення відкриття екологічно небезпечного кар'єру під Запоріжжям. URL: <https://www.facebook.com/watch/?v=665610347696109>
69. Передвиборча програма Опозиційного блоку – аналіз виконання на Політкарма. *Politkarma (Політкарма)*. URL: <https://politkarma.com/programa/peredviborcha-programa-partii-opozicijnij-blok-2014-roku> (дата звернення: 01.02.2024).
70. ПЗУ висунула Кононова кандидатом у президенти на два місяці?. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2004/07/24/3001394/> (дата звернення: 25.02.2024).

71. Підсумки місцевих виборів на сайті ЦВК. URL: https://www.cvk.gov.ua/pls/vm/pvm002pt001f01=695pt00_t001f01=695.html. (дата звернення: 13.04.2021).
72. Політико-ідеологічні орієнтації громадян України в умовах російської агресії. *Центр Разумкова*. URL: <https://razumkov.org.ua/novyny/kruglyi-stil-politykoideologichni-oriientatsii-gromadian-ukrainy-v-umovakh-rosiiskoi-agresii> (дата звернення: 26.02.2024).
73. Політологічний словник : Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : МАУП, 2005. 792 с.
74. Поппер Л.В. Екологізм як ідеологічний конструкт і суспільно-політичний рух : автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.03. Київ, 2019
75. Порошенко: АТО має тривати не місяці, а години. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/05/26/7026737/> (дата звернення: 01.02.2024).
76. Примуш М. В. Ідеологічна криза українських політичних партій. *Вісник Національного університету "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого". Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2014. № 1. С. 195–202.
77. Примуш М. В., Ярош Я. Б. Політичний дискурс щодо функціонування політичних партій в Україні. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія політичні науки*. 2020. № 5. С. 22–28.
78. Про відходи : Закон України від 05.03.1998 р. № 187/98-ВР : станом на 9 лип. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/187/98-вр#Text> (дата звернення: 25.02.2024).

79. Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності: Закон України від 06.09.2005 р. № 2806-IV : станом на 26 жовт. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2806-15#Text> (дата звернення: 25.02.2024).
80. Про землеустрій: Закон України від 22.05.2003 р. № 858-IV : станом на 31 груд. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/858-15#Text> (дата звернення: 25.02.2024).
81. Про мисливське господарство та полювання: Закон України від 22.02.2000 р. № 1478-III : станом на 1 жовт. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1478-14#Text> (дата звернення: 25.02.2024).
82. Про невідкладні заходи щодо захисту громадян України від наслідків Чорнобильської катастрофи: Постанова Верхов. Ради Укр. Рад. Соціаліст. Респ. від 01.08.1990 р. № 95-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/95-12#Text> (дата звернення: 25.02.2024).
83. Про охорону атмосферного повітря: Закон України від 16.10.1992 р. № 2707-XII: станом на 1 жовт. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2707-12#Text> (дата звернення: 25.02.2024).
84. Про охорону земель: Закон України від 19.06.2003 р. № 962-IV: станом на 18 трав. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-15#Text> (дата звернення: 25.02.2024).
85. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 р. № 1264-XII: станом на 8 жовт. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text> (дата звернення: 25.02.2024).
86. Про оцінку впливу на довкілля: Закон України від 23.05.2017 р. № 2059-VIII: станом на 4 січ. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2059-19#Text> (дата звернення: 25.02.2024).

87. Про Перелік документів дозвільного характеру у сфері господарської діяльності: Закон України від 19.05.2011 р. № 3392-VI: станом на 26 жовт. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3392-17#Text> (дата звернення: 25.02.2024).
88. Про політичні партії в Україні: Закон України від 05.04.2001 р. № 2365-III: станом на 26 груд. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14#Text> (дата звернення: 25.02.2024).
89. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII: станом на 19 жовт. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 20.03.2024).
90. Про призначення С. Курикіна Міністром екології та природних ресурсів України: Указ Президента України від 09.06.2001 р. № 413/2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/413/2001#Text> (дата звернення: 25.02.2024).
91. Про природно-заповідний фонд України : Закон України від 16.06.1992 р. № 2456-XII: станом на 1 січ. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-12#Text> (дата звернення: 25.02.2024).
92. Про регулювання містобудівної діяльності: Закон України від 17.02.2011 р. № 3038-VI: станом на 4 січ. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3038-17#Text> (дата звернення: 25.02.2024).
93. Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію з них: Закон України від 06.02.2003 р. № 486-IV: станом на 16 жовт. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/486-15#Text> (дата звернення: 25.02.2024).

94. Про рослинний світ: Закон України від 09.04.1999 р. № 591-XIV: станом на 31 груд. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/591-14#Text> (дата звернення: 25.02.2024).
95. Про стратегічну екологічну оцінку : Закон України від 20.03.2018 р. № 2354-VIII: станом на 9 лип. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2354-19#Text> (дата звернення: 25.02.2024).
96. Про тваринний світ: Закон України від 13.12.2001 р. № 2894-III : станом на 31 груд. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2894-14#Text> (дата звернення: 25.02.2024).
97. Про Червону книгу України: Закон України від 07.02.2002 р. № 3055-III: станом на 31 берез. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3055-14#Text> (дата звернення: 25.02.2024).
98. Програма партії «Екологічна Альтернатива». URL: <https://alternative.com.ua/category/propositions/>. (дата звернення: 13.04.2021).
99. Програма Партії Зелених України. Партія Зелених України. URL: <http://greenparty.ua/partiya/programma-partii/> (дата звернення: 31.01.2024).
100. Профіль партії «Еко Партія Берези». *Громадянський рух «Чесно»*. URL: <https://www.chesno.org/party/110/> (дата звернення: 13.04.2021).
101. Процедура оцінки впливу на довкілля планованої діяльності: короткий огляд. *Екологія. Право. Людина*. URL: <https://epl.org.ua/human-posts/protsedura-otsinky-vplyvu-na-dovkillya-plan-ovanoyi-diyalnosti-korotkyj-oglyad/> (дата звернення: 25.02.2024).

102. Рахманін С. Україна партійна. Частина I. Партія Зелених. *Дзеркало тижня*. URL: https://zn.ua/ukr/internal/ukrayina_partiyna_chastina_i_partiya_zelenih.html (дата звернення: 01.02.2024).
103. Розділ «Про нас» на сайті партії «Екологічна Альтернатива». URL: <https://alternative.com.ua/about/>. (дата звернення: 13.04.2021).
104. Романюк А. Особливості та тенденції трансформації членської бази в політичних партіях України. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. № 43. С. 295–305.
105. Рудик С. Сергій Рудик: чому я не йду в Президенти. URL: <https://www.facebook.com/rudyk.comand/videos/228203071460106/>.
106. Сивицький В. С. Екологічна політика: сучасне розуміння і правова основа. *Juridical scientific and electronic journal*. 2022. № 10. С. 825–828. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-10/207> (дата звернення: 25.02.2024).
107. Одинадцять загальнонаціональне опитування: Особиста свобода, безпека та питання зброї. *Соціологічна група «Рейтинг»*. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/odinnadcatyy_obschenacionalnyy_opros_lichnaya_svoboda_bezopasnost_i_voprosy_oruzhiya.html (дата звернення: 01.02.2024).
108. Стегній О.Г. Екологічний рух в Україні: соціологічний аналіз. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2001. 243 с.
109. Степаненко М. Чорнобиль в аксіологічній парадигмі щоденникового дискурсу Олеся Гончара. *Наукові записки Інституту журналістики*. 2014. № 54. С. 79–85.
110. Супрун Н. Вчення В. Вернадського про ноосферу в контексті теорії сталого розвитку. *Тези Круглого столу «С. Подолінський, В. Вернадський, М. Руденко – подвижники природничих засад економічного мислення і господарювання»*: ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьм.», Каф. екон. теорії., м. Київ. 2020. С. 5–11.

111. Тетяна Лампіка розповіла, що змінить Партія Зелених України, увійшовши до міськради Дніпра. 2020. URL: https://dengi.informator.ua/2020/10/05/tatyana-lampika-rasskazala-hto-izmenit-partiya-zelenyh-ukrainy-vojdy-v-gorsoviet-dnepra/?utm_source=telegram&utm_medium=cpc&utm_campaign=informator (дата звернення: 25.02.2024).
112. Тихомірова Ф. А. Соціальна екологія міста як проблемне поле соціальної філософії. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2019. № 25. С. 38–45. URL: <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i25.873> (дата звернення: 25.02.2024).
113. Тупиця О. Л. Елементи кризової комунікації у процесах партійного менеджменту. *Політичне життя*. 2023. № 3. С. 41–47.
114. Українська екологічна асоціація «Зелений світ». URL: <http://www.zelenysvit.org.ua/?page=about> (дата звернення: 01.02.2024).
115. Кононов знімається з виборів через гроші. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2004/09/23/3002659/> (дата звернення: 25.02.2024).
116. Уявлення та пріоритети громадян України у сфері охорони довкілля та сталої енергетики. *UNDP*. URL: <https://www.undp.org/uk/ukraine/publications/уяв%D> (дата звернення: 25.02.2024).
117. Федоринчик С. Українській екологічній асоціації «Зелений світ» - 25 років. *Зелений Світ*. URL: <http://greenworld.in.ua/index.php?id=1415990868> (дата звернення: 01.02.2024).
118. Хода на пам'ять довкілля Партії Зелених України м. Дніпро. 2020. URL: https://www.youtube.com/watch?app=desktop&v=o0D_hKFuD40

119. Ходаківський М. Політико-культурний підхід в політологічному дослідженні. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін : зб. наук. праць. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. Вип. 18. – С. 9-14.
120. Цебро О. Вчення В.І. Вернадського про ноосферу як база для інноваційного забезпечення екологічного розвитку регіонів (ноорегіонів). *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Серія: Економіка і управління, 2017. Вип. 28. – С. 5-11.
121. Чергові вибори народних депутатів України 29.03.1998. Центральна виборча комісія. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd1998/webproc0vfc93.html> (дата звернення: 01.02.2024).
122. Шайгородський Ю. Ж. Розвиток громадянського суспільства та проблема «дефіциту демократії». *Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. С. 332–367.
123. Шаповал Ю. Остання барикада: Володимир Щербицький під час «перебудови». *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 2016. № 21. С. 12–27.
124. Шведа Ю. Політичні партії України: виборчі партії чи виборчі проекти?. *Вісник Львівського університету*. Серія філософсько-політологічні студії. 2013. № 3. С. 176–180.
125. Шипотілова О., Кожанов А. Екологічний рух на території Миколаївщини наприкінці 1980-х років (історичний аспект). *Краєзнавство*. 2018. Й. С. 204–208.
126. Щербак Ю. Чорнобиль: Повість. Київ: Дніпро, 1989.
127. Юрій Щербак. Спогади. URL: <https://oralhistory.org.ua/interview-ua/460/> (дата звернення: 01.02.2024).

128. Якименко Ю. Партійна система України після 2019 року: особливості та перспективи розвитку. *Офіс Фонду Конрада Аденауера в Україні*. URL: <https://www.kas.de/uk/web/ukraine/einzeltitel/-/content/partijna-sistema-ukraini-pisla-2019-roku-osoblivosti-ta-perspektivi-rozvitku> (дата звернення: 01.02.2024).
129. Ярош Я. Політична конкуренція партій в Україні (на прикладі Волинської області). *Knowledge, Education, Law, Management*. 2017. № 3 (19). URL: <http://kelmczasopisma.com/viewpdf/3987> (дата звернення: 01.02.2024).
130. Almond G. A. Political Theory and Political Science. *American Political Science Review*. 1966. Vol. 60, no. 4. P. 869–879. URL: <https://doi.org/10.2307/1953762> (date of access: 19.03.2024).
131. AR6 Synthesis Report: Climate Change 2023 – IPCC. *IPCC – Intergovernmental Panel on Climate Change*. URL: <https://www.ipcc.ch/report/sixth-assessment-report-cycle/> (date of access: 01.02.2024).
132. Ascher W., Hirschfelder-Ascher B. Linking Lasswell’s political psychology and the policy sciences. *Policy Sciences*. 2004. Vol. 37, no. 1. P. 23–36. URL: <https://doi.org/10.1023/b:olic.0000035460.18318.b0> (date of access: 19.03.2024).
133. Balakireva O., Bondar T., Dmytruk D. Electoral orientation and electorate behavior during the elections of people’s deputies of Ukraine in October 28, 2012. *Ukrainian society*. 2012. Vol. 2012, no. 4. P. 213–238. URL: <https://doi.org/10.15407/socium2012.04.213> (date of access: 01.02.2024).
134. Belchior A. M. Are green political parties more post-materialist than other parties?. *European societies*. 2010. Vol. 12, no. 4. P. 467–492. URL: <https://doi.org/10.1080/14616696.2010.483003> (date of access: 01.02.2024).

135. Bick N. Women's representation and European green parties: unlocking the connection. *International Feminist Journal of Politics*. 2019. T. 21, № 5. C. 789–813. URL: <https://doi.org/10.1080/14616742.2019.1583070> (date of access: 01.02.2024).
136. Conversi D., Friis Hau M. Green nationalism. Climate action and environmentalism in left nationalist parties. *Environmental Politics*. 2021. P. 1–22. URL: <https://doi.org/10.1080/09644016.2021.1907096> (date of access: 25.02.2024).
137. Dawson J. I. Anti-nuclear activism in the USSR and its successor states: A surrogate for nationalism?. *Environmental Politics*. 1995. Vol. 4, no. 3. P. 441–466. URL: <https://doi.org/10.1080/09644019508414215> (date of access: 01.02.2024).
138. Dolezal M. Exploring the Stabilization of a Political Force: The Social and Attitudinal Basis of Green Parties in the Age of Globalization. *West European Politics*. 2010. T. 33, № 3. C. 534–552. URL: <https://doi.org/10.1080/01402381003654569> (date of access: 01.02.2024).
139. Easton D. An Approach to the Analysis of Political Systems. *World Politics*. 1957. Vol. 9, no. 3. P. 383–400. URL: <https://doi.org/10.2307/2008920> (date of access: 19.03.2024).
140. Eden S. Greenpeace. *New Political Economy*. 2004. Vol. 9, no. 4. P. 595–610. URL: <https://doi.org/10.1080/1356346042000311191> (date of access: 01.02.2024).
141. Fedorenko K., Rybiy O., Umland A. The Ukrainian Party System before and after the 2013–2014 Euromaidan. *Europe-Asia Studies*. 2016. Vol. 68, no. 4. P. 609–630. URL: <https://doi.org/10.1080/09668136.2016.1174981> (date of access: 01.02.2024).
142. Feinstein Y. Applying Sociological Theories of Emotions to the Study of Mass Politics: The Rally-Round-the-Flag Phenomenon in the United States as a Test Case. *The Sociological Quarterly*. 2020. Vol. 61, no. 3. P. 422–447. URL: <https://doi.org/10.1080/00380253.2019.1711255> (date of access: 01.02.2024).

143. Garceau O., Easton D. The Political System: An Inquiry into the State of Political Science. *Political Science Quarterly*. 1953. Vol. 68, no. 3. P. 434. URL: <https://doi.org/10.2307/2145610> (date of access: 25.02.2024).
144. Gene Frankland E. Central and Eastern European Green parties. Rise, fall and revival. Taylor & Francis. URL: <https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9781315585932-5/central-eastern-european-green-parties-gene-frankland> (date of access: 25.02.2024).
145. Global greens charter. *Global Greens*. URL: <https://globalgreens.org/about/charter/> (date of access: 01.02.2024).
146. Global Greens: about. *Global Greens*. URL: <https://globalgreens.org/> (date of access: 01.02.2024).
147. Green History / ed. by D. Wall. Routledge, 2003. URL: <https://doi.org/10.4324/9780203410134> (date of access: 25.02.2024).
148. Huntington S. P. Strategic Planning and the Political Process. *Foreign Affairs*. 1960. Vol. 38, no. 2. P. 285. URL: <https://doi.org/10.2307/20029418> (date of access: 19.03.2024).
149. Haute E. v. Green Parties in Europe. Taylor & Francis Group, 2019.
150. Jackson S. Going Green in Asia? Green parties in a non-western setting. *Asian Journal of Political Science*. 2022. C. 1–18. URL: <https://doi.org/10.1080/02185377.2022.2048873> (date of access: 01.02.2024).
151. Join The Campaign: Feminist, Free & Equal Europe. Greens/EFA. URL: <https://www.greens-efa.eu/en/campaigns/feminist-free-equal-eu> (date of access: 01.02.2024).
152. Kritzinger S. ‘Rally round the flag’: the COVID-19 crisis and trust in the national government / S. Kritzinger et al. *West European Politics*. 2021. Vol. 44, no. 5-6. P. 1205–1231. URL: <https://doi.org/10.1080/01402382.2021.1925017> (date of access: 01.02.2024).

153. LaFreniere G. F. Rousseau and the European Roots of Environmentalism. *Environmental History Review*. 1990. T. 14, № 4. С. 41–72. URL: <https://doi.org/10.2307/3984813> (date of access: 01.02.2024).
154. Mair P., Mudde C. The party family and its study. *Annual review of political science*. 1998. Vol. 1, no. 1. P. 211–229. URL: <https://doi.org/10.1146/annurev.polisci.1.1.211> (date of access: 25.02.2024).
155. Bhatti S. Major Media Outlets and Climate Change Action: Comparing US Media Coverage of the Green New Deal / et al. *Environmental Communication*. 2021. P. 1–22. URL: <https://doi.org/10.1080/17524032.2021.1995457> (date of access: 25.02.2024).
156. Malthus T. R. Essay on the Principle of Population. / ed. S. C. Stimson. Yale University Press, 2019. URL: <https://doi.org/10.12987/9780300231892> (date of access: 01.02.2024).
157. Manning N. Patterns of environmental movements in eastern Europe. *Environmental Politics*. 1998. Vol. 7, no. 2. P. 100–133. URL: <https://doi.org/10.1080/09644019808414395> (date of access: 01.02.2024).
158. Müller-Rommel F. Explaining the electoral success of green parties: A cross-national analysis. *Environmental Politics*. 1998. Vol. 7, no. 4. P. 145–154. URL: <https://doi.org/10.1080/09644019808414428> (date of access: 01.02.2024).
159. New Politics in Western Europe / ed. by F. Müller-Rommel. Routledge, 2019. URL: <https://doi.org/10.4324/9780429044298> (date of access: 25.02.2024).
160. O’Neill M. Green Parties and Political Change in Contemporary Europe. Routledge, 2019. URL: <https://doi.org/10.4324/9780429448812> (дата звернення: 31.01.2024).
161. Pepper D. Roots of Modern Environmentalism. Taylor & Francis Group, 2021.

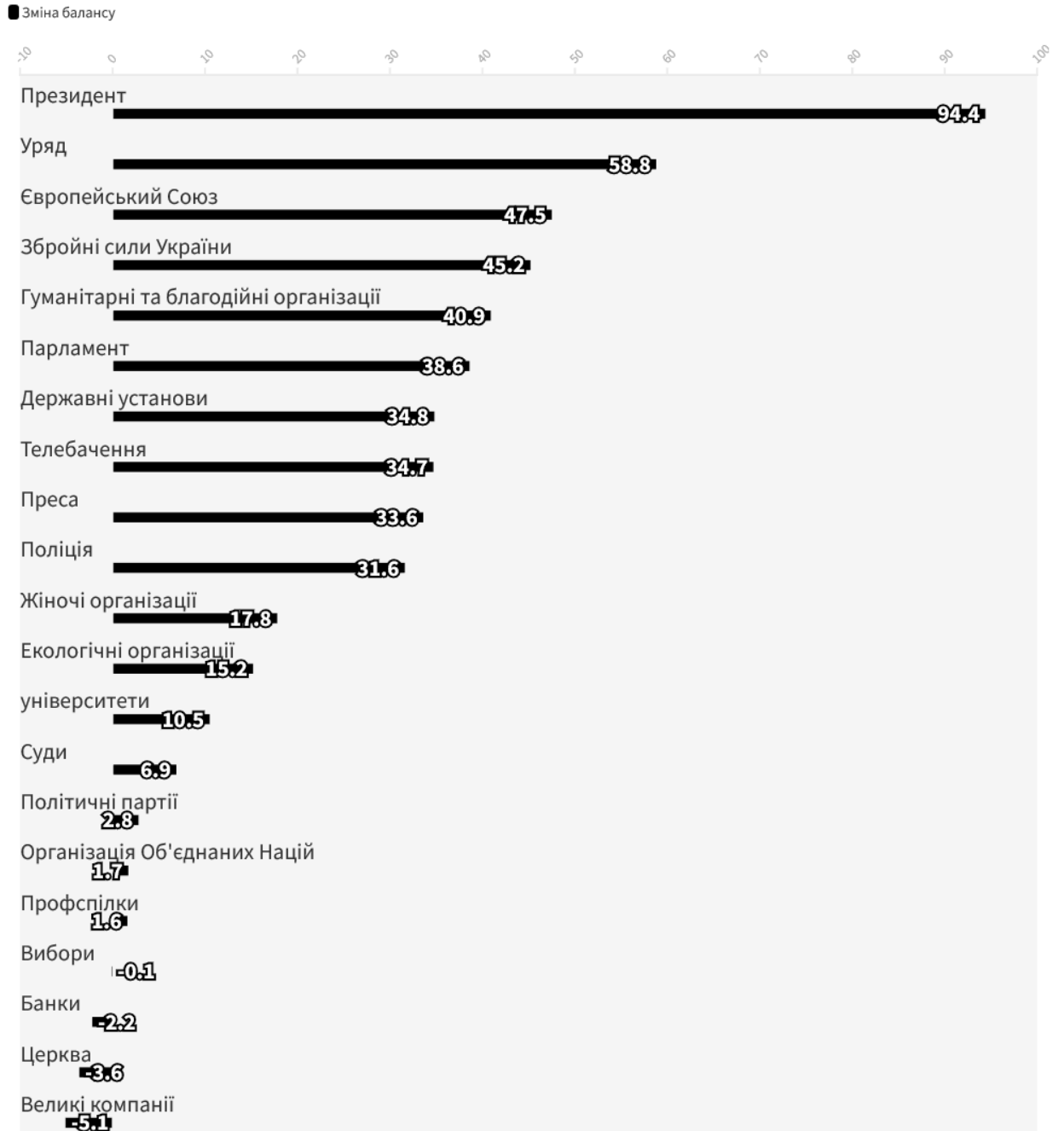
162. Poguntke T. Goodbye to movement politics? Organisational adaptation of the German green party. *Environmental Politics*. 1993. Vol. 2, no. 3. P. 379–404. URL: <https://doi.org/10.1080/09644019308414086> (date of access: 25.02.2024).
163. Rio Declaration on Environment and Development* | Environmental Conservation. Cambridge Core. Cambridge Core. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/environmental-conservation/article/rio-declaration-on-environment-and-development/47044FF6305FAFD44BA9EBE3C3072097> (date of access: 01.02.2024).
164. Shelepova D. The Green Party of Ukraine, or How to Gain and Lose Popularity | SWorldJournal. URL: <https://www.sworldjournal.com/index.php/swj/article/view/swj18-03-003> (date of access: 01.02.2024).
165. Situation Ukraine Refugee Situation. Operational Data Portal. URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine> (date of access: 01.02.2024).
166. Smith A. Inquiry into the Nature and Causes of Wealth of Nations. Creative Media Partners, LLC, 2022.
167. Snibbe K. The Sierra Club is turning 130 and struggling with its history. Orange County Register. URL: <https://www.ocregister.com/2022/05/27/the-sierra-club-is-turning-130-and-struggling-with-its-history/> (date of access: 25.02.2024).
168. Stavrakakis Y. Green ideology: A discursive reading. *Journal of Political Ideologies*. 1997. N. 2, № 3. P. 259–279. URL: <https://doi.org/10.1080/13569319708420763> (date of access: 25.02.2024).
169. The Land Ethic. Aldo Leopold. The Aldo Leopold Foundation. URL: <https://www.aldoleopold.org/about/the-land-ethic> (date of access: 25.02.2024).

170. Tymchenko M. M. Ecologistic political movements in Ukraine: problems of institutionalization. *Scientific journal «Regional studies»*. 2021. No. 27. P. 34–38. URL: <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2021.27.5> (date of access: 25.02.2024).
171. Wei W. The Marxist Thought on Ecological Civilization. Proceedings of the 2nd International Conference on Language, Art and Cultural Exchange (ICLACE 2021), 2021.
172. Wells P. The transition initiative as a grass-roots environmental movement: history, present realities and future predictions. *Interdisciplinary Environmental Review*. 2011. Vol. 12, no. 4. P. 372. URL: <https://doi.org/10.1504/ier.2011.043344> (date of access: 25.02.2024).
173. William Morris: father of socialist ecology. *Counterfire*. URL: <https://www.counterfire.org/article/william-morris-father-of-socialist-ecology/> (date of access: 31.01.2024).
174. Williams D. The Clouds and the Poor: Ruskin, Mayhew, and Ecology. *Nineteenth-Century Contexts*. 2016. T. 38, № 5. C. 319–331. URL: <https://doi.org/10.1080/08905495.2016.1219197> (date of access: 25.02.2024).

ДОДАТКИ

Рисунок 1

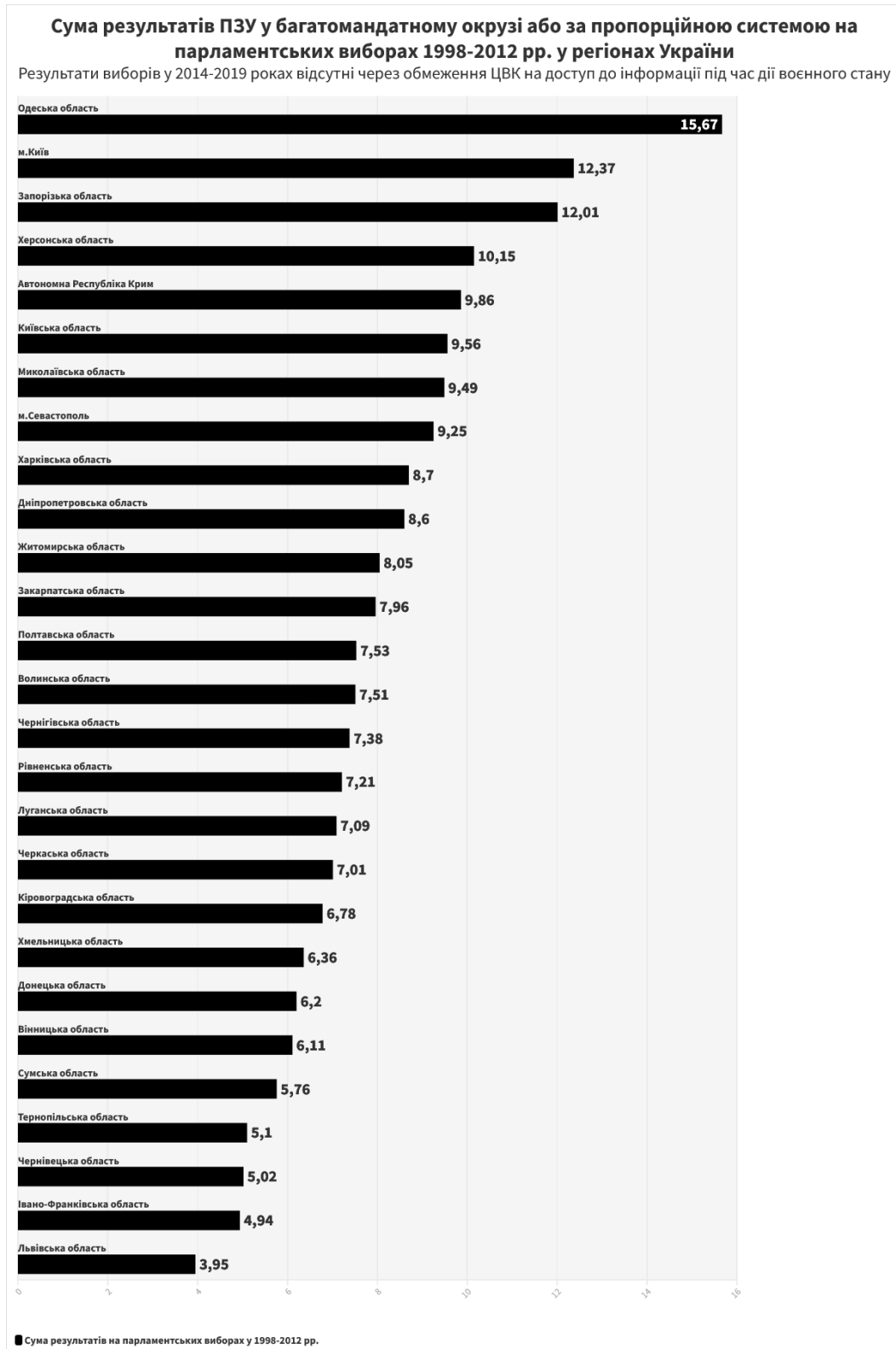
Зміна балансу довіри українського суспільства до різних інституцій у 2022 р. порівняно з 2020 р.



Джерело: авторські розрахунки на основі даних опитувань Центру Разумкова

Джерело: [64].

Рисунок 2



Джерело: власні підрахунки автора на основі даних ЦВК.

Таблиця 1

ЯКИЙ ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНИЙ НАПРЯМ НАЙБІЛЬШЕ ВІДПОВІДАЄ ВАШИМ ПЕРЕКОНАННЯМ?								
% опитаних								
	Листопад 2003р.	Червень 2008р.	Травень 2010р.	Червень 2012р.	Лютий 2017р.	Липень 2019р.	Червень 2021р.	Вересень- жовтень 2022р.
Національно-демократичний	10,1	11,5	13,2	14,2	15,9	13,9	17,8	22,2
Соціал-демократичний	6,6	3,6	4,3	9,2	5,4	6,5	9,3	7,2
Екологічний («зелені»)	6,6	3,0	3,2	3,5	2,0	2,6	5,0	5,5
Християнсько-демократичний	2,8	1,8	2,3	2,6	2,4	1,9	2,7	4,3
Ліберальний	1,5	1,6	1,9	3,1	2,0	4,4	4,2	4,0
Соціалістичний	3,2	1,7	1,3	2,9	2,4	2,1	3,1	2,2
Національно-радикальний	0,8	1,3	1,8	0,9	3,1	1,4	1,5	2,0
Комуністичний	9,9	3,7	4,6	5,2	1,7	1,4	3,2	1,0
Національно-комуністичний	0,9	0,2	0,7	1,9	0,4	0,2	0,8	0,4
Ідеологія «російського світу»	–	–	–	–	–	–	–	0,2
Консервативний	–	–	–	–	1,4	–	–	–
Політичний напрям, що включає ідеї возз'єднання України з Росією	11,1	16,0	16,3	8,2	2,0	4,9	2,7	–
Інший	1,5	1,2	0,5	0,2	2,6	2,6	2,0	2,7
Жоден	13,9	9,5	13,3	5,6	18,0	11,6	11,1	12,5
Я не орієнтуюся в політичних течіях	22,5	28,4	26,1	30,1	28,3	31,4	28,1	21,2
Важко відповісти	8,7	16,7	10,4	12,5	12,3	15,2	8,6	14,6

Джерело: [64].